

ЎЗБЕКИСТОН ССР ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
МИНИСТРЛИГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

НАЗАР РАЖАБОВ

ЎЗБЕК ХАЛҚ
ШЕВАЛАРИДА
ФЕЪЛНИНГ
МОРФОЛОГИК
ТУЗИЛИШИ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1990

Монографияда ўзбек халқ шеваларидаги феълнинг морфологик тузилиши ёритилади. Шевалар материаллари ўзбек адабий тили ва тарихий ёзма ёдгорликлар материаллари билан чоғиштирилган ҳолда берилади. Тадқиқотда феъл замонлари, майллари ва функционал формалари қамраб олинган бўлиб, ҳар қайси бўлимдан сўнг қўшимчалар ва уларнинг вариантлари жадвали келтирилади. Шу мақсадда Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари, «Девону луғотит турк», Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарлари, ҳар учала лаҳжага кирувчи шевалар ва адабий тилдаги формалар танлаб олинган. Ишнинг бундай формада ёритилиши нафақат ўзбек тилшунослиги, балки туркология учун ҳам фойдалидир.

Монография илмий ходимлар — филологлар, аспирантлар, талабалар ва ўзбек тилшунослигининг ушбу соҳаси билан қизиқувчи барча кишиларга мўлжалланади.

Масъул муҳаррир:

филология фанлари доктори, профессор А. Ю. АЛИЕВ

Тақризчилар:

филология фанлари докторлари, профессорлар:

Х. Д. ДОНИЕРОВ,

А. Ғ. ҒУЛОМОВ,

А. Н. ТИХОНОВ

4602020000—216
P—————207—90 © Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1990 й.
М 335 (04)—90

ISBN 5—648—00983—6

СЎЗ БОШИ

Ўзбек халқ шеваларининг морфологик тузилиши бўйича биринчи бор шундай умумлаштирувчи монография юзага келмоқда. Монографияда республикамиз территориясидаги хилма-хил ўзбек халқ шеваларининг барчасини қамраб олишга ҳаракат қилинди. Шевалараро умумий ва хусусий томонларга алоҳида аҳамият берилди, тегишли хулосалар чиқаришга тааллуқли далил ва материаллар таҳлил этилди. Бу шеваларнинг аксариятини муаллифнинг ўзи кузатишга муваффақ бўлди. Шевалар материалларининг тарихий ёдгорликлар билан қиёсланиши у ёки бу масалани тўлароқ очишга ёрдам берди. Мавзунинг шу тарзда баён этиб берилиши ўзбек адабий тилининг ҳозирги ҳолатини тўлароқ тасаввур этиш учун ҳам фойдалидир. Чунки тадқиқотда айрим морфологик формаларнинг диалектал асосларини, тарихий тараққиёт йўлларини аниқлашга ҳам алоҳида эътибор берилади ва мустақил илмий мулоҳазалар юритилади. Масалан, аниқ ҳозирги замон феъл формалари, ҳаракат номи формалари каби. Ҳар бир темадан сўнг келтирилган жадваллар эса она тилимизнинг тараққиёти тарихини чуқур ўрганишга ёрдам беради. Чунки ишда сўз ўзгартирувчи ва форма ясовчи аффиксларнинг барчасини аниқ акс эттиришга ҳаракат қилинган.

Зеро, монография умумлаштирувчи характерга эга бўлиб, унда лаҳжалар ва шевалардаги умумий ва хусусий томонларни ёритиб бериш асосий вазифа қилиб қўйилган. Тадқиқотда ўзбек диалектологиясининг билимдонларидан бири ҳисобланган В. В. Решетовнинг транскрипциясидан кенг фойдаланиб иш кўрилди. Тарихий манбалар материаллари ҳам шу транскрипцияга мослаштириб келтирилди. Бундан мақсад транскрипцияни қўллашда бир хилликка эришишдир.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- АДД — докторлик диссертацияси автореферати
АҚД — кандидатлик диссертация автореферати
АН — Алишер Навоий
Анд. — Андижон шеvasи
АндГПИ — Андижанский Государственный педагогический институт
АПН — Академия педагогических наук
Бух. — Бухоро шеvasи
ДЛТ — Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I, II, III. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 1961, 1962.
ИСГТЯ — Исследование по сравнительной грамматике тюркский языков, Ч. II. М.: Изд-во АН СССР, 1956.
Қипчоқ — Қипчоқ лаҳжаси
Ўғуз — Ўғуз лаҳжаси
ПДП — С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1951.
ТА — Танланган асарлар
ФМОЯН — А. Рустамов. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои. АДД. Ташкент, 1966.
Ч. — А. Мухтор. Чинор. Бадий адабиёт нашриёти, 1969.
Шахр. — Шахрисабз шеvasи
ЎПА — Ўзбек поэзияси антологияси. Тошкент: Ўзбекдавнашр, 1948.
ЎТА — «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали.
ЎТАМ — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнали.
ЎТТМ — Э. Фозлов. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. Тошкент: Фан, 1965.
ҚБ — Юсуф Хоос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент: Фан, 1971.
ҚЕМ — Қўлёзма материаллари
ҚҚ — Ойбек. Қутлуг қон. Тошкент: Ўқитувчи, 1980.
ШИ — Шухрат. Шинелли йиллар. Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1959.

КИРИШ

В. И. Лениннинг ўлмас асарларини такрор-такрор ўқир эканмиз, улуғ доҳийнинг машҳур тилчи бўлганлигининг тўла гувоҳи бўламиз. Чунки Владимир Ильич Ленин ўзидан олдинги ва ўз давридаги грамматикалар, луғатлар ва бошқа лингвистик асарларни синчковлик билан ўқир ва улар ҳақида ўз фикрларини билдирар эди. Бу ўринда В. И. Далнинг «Жонли рус тилининг изоҳли луғати» номли китобига берилган баҳони эслаш kifоядир. Шу сабабли бўлса керак, унинг «Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи тўғрисида» асарида тилга юқори баҳо берилиб, «тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир», деган теран фикри ҳикматли сўзга айланиб қолди. Доҳий тилни бебаҳо хазина, яъни «Инсоният маданияти тараққиёти»нинг улкан ютуғи деб баҳолайди.

В. И. Лениннинг «Рус тилини тозалаш ҳақида»ги илмий мақоласида терминологиядан тўғри фойдаланиш, нутқ маданиятининг юксак нормаларга алоҳида эътибор қилган ҳолда сўзларни ўринли ишлатиш каби муҳим масалалар аниқ ва равшан ўз ифодасини топган. Доҳий, тилшуносликнинг энг оғир соҳаларидан бири ҳисобланган диалектология материаллари билан ҳам алоҳида шуғулланди. У «Россияда капитализмнинг тараққийси» номли асарида диалектология билан боғлиқ бўлган масалаларга ҳам эътибор бериб, ҳатто алоҳида олинган бир қишлоқнинг ҳам ўз шеvasи борлиги ҳақида ўз фикрини айтиб ўтган. Доҳийнинг кўрсатишича, шевалар ва улардаги фарқларнинг сақланиб келиши аҳолининг меҳнат жараёни билан чамбарчас боғлиқ ҳолда, яъни мануфактурага хос маълум бир территорияда яшаши сабаблари ва ишлаш шароити билан изоҳланади.

«Красное қишлоғида яшовчи аҳолининг алоҳида шеvasини бунда кўрсатиб ўтиш қизиқарлидир: бу нарса бир территорияда ўралашиб ётишнинг мануфактурага хос

характерли хусусиятидир. Красное қишлоғида фабрикаларни *матросчасига поварная* деб атайдилар... *Матрой* тили офень тилининг жуда кўп тармоқлари қаторига кирди, бу тармоқлар ичида учтаси асосий тармоқлардир: *офень* тилининг ўзи, бу тил, асосан Владимир губернасида ишлатилади, *галивон* тили — Кострома губернасида ишлатилади ва *матрой* тили — Нижегород ва Владимир губерналарида ишлатилади («Кустарлик комиссиясининг асарлари», V том, 465-бет). Фақат йирик машина индустриясигина ижтимоий алоқаларнинг маҳаллий характерини батамом йўқ қилиб ташлайди ва бу алоқалар ўрнига миллий (ҳамда интернационал) алоқаларни ўрнатади»¹.

Кўл меҳнатига асосланган кустар саноатдан машиналашган йирик индустрияга ўтиш билан ижтимоий алоқалар кенгая бориб, миллий ҳамда интернационал алоқалар даражасигача кўтарилади. Бу эса тарқоқ ҳолдаги қишлоқ шеваларининг ҳам ўзаро бирлашиб, йириклашиб бориши ва оқибат натижасида миллий адабий тилдаги ҳолатга мослашиб боришида кўзга ташланади. Чунки территория тарқоқлиги, аҳолининг бўлинган ҳолда ҳаёт кечириши ва ишлашлари диалект ҳамда шеваларнинг адабий тилга яқинлашиб бориши учун ноқулай шароитдир.

В. И. Лениннинг шева тўғрисидаги юқоридаги фикрлари ўзбек тилининг шеваларига ҳам бевосита тааллуқлидир. Чунки Ўзбекистон территориясида бир қанча диалект ва шевалар мавжуд бўлиб, улар ўзларига хос характерли хусусиятларни ҳамон сақлаб келмоқдалар. Уларнинг ҳақланиб келиши феодал тарқоқлиги даври билан бевосита боғланган бўлса ҳам, пайдо бўлиш даври ва мавжудлигининг асл сабабини энг қадимги замондан, ибтидоий жамоа тузуми ва ундан ҳам олдин бошланган деб изоҳламоқ керак. Бу эса Ф. Энгельснинг ҳар бир диалект моҳияти эътибори билан қадимги даврда бир қабиланинг тили бўлиб хизмат қилган деган фикри билан изоҳланади².

Феодал тарқоқлигининг емирилиши ва унинг ўрнига капиталистик тузумнинг пайдо бўлиши ҳамда тараққиёти билан халқлар ўртасида жонли алоқалар янада ривожланди. Ўрта Осиё республикалари халқлари эса, жумладан ўзбеклар капитализмни четлаб, феодал тарқоқлиги давридан тўғри социалистик тузумга ўтди.

¹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 3-том, 349-бет.

² Энгельс Ф. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. Тошкент: Ўздавнашр. 1940. 90-бет.

Ўзбек тили туркий тиллар ичида энг кўп диалектларга эга бўлган тиллардан бўлиб, унинг умумий тилшунослик учун ҳам маълум аҳамияти бор. Лекин мазкур диалект ва шевалар ҳақида Улуғ Октябрь социалистик революциясигача етарли материалларга эга эмас эдик. Ҳозирги Ўзбекистон территориясида мавжуд бўлган бир қанча шевалар ўзларининг фонетик, грамматик ва лексик хусусиятлари билан бир-бирларидан маълум даражада фарқ қилиб турар ва бу фарқлар тилшунос мутахассисларгагина эмас, оддий кишига ҳам сезилиб турар эди. Бундай хусусиятлар ҳозир ҳам мавжуд.

Ўзбек халқ шеваларини ўрганишга қизиқиш ва унинг классификацияси масалалари XIX асрнинг охиригача келиб, анча кенгайди. Улуғ Октябрдан кейинги дастлабки йилларда эса бу ишлар анча жонланди³.

Бу йилларда Е. Д. Поливанов «Тошкент шевасининг говуш состави» («Звуковой состав ташкентского диалекта», 1922), «Самарқанд шаҳар шевасининг вокализми» («Вокализм говора города Самарқанда», 1923), «Қозоқ-найман шеваси» («Қазак-найманский говор», 1931), «Шоват район қиёт-қўнғирот шеваси» («Говор кишлака квят-кунгурат Шаватского района», 1934), «Самарқанд ўзбеклари тилининг намунаси» (1935), «Ўзбек диалектологияси ва ўзбек адабий тили» («Узбекская диалектология и узбекский литературный язык», 1933), П. Е. Кузнецов «Туркий тил Ўрта Осиё лаҳжасининг баъзи бир диалектологик хусусиятлари» («Некоторые диалектологические особенности среднеазиатского наречия тюркского языка», 1923), «Жонли ўзбек тилида унлилар чўзиқлилиги» («Продолжительность гласных в живом узбекском языке», 1927), К. К. Юдахин «Водил қишлоқ лаҳжаси ҳақида бир неча сўз» (1927), «Тошкент шевасининг хусусиятларига доир» (1927), «Ўзбек тили» («Узбекский язык», 1929), «Қорабулоқ шевасининг баъзи бир хусусиятлари» («Некоторые особенности карабулакского говора, 1927), И. И. Зарубин «Туркистон ўлкаси халқларининг рўйхати» («Список народностей туркестанского края», 1925), И. А. Батманов «Ўзбек шеваларининг таснифи масала-

³ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти. 1962. 14—21-бетлар; Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962, 69—36-бетлар; Турсунов У. Т., Ражабов Н. Ўзбек тилшунослигининг совет дари тараққиёти. Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари. 3-серия. Самарқанд: СамДУ нашри, 1972, 3—24-бетлар.

лари» («Вопросы классификации узбекских говоров», 1934), Ғози Олим Юнусов «Ўзбек уруғларидан қатаганлар ва уларнинг тили» (1930), «Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба» (1935), Турсун Иброҳимов «Қорақалпоқ шевасининг баъзи бир хусусиятлари» (1935), сингари турколог олимларнинг илмий текширишларида ўзбек тилшунослигининг турли хил долзарб масалалари, жумладан диалектологияси масаласи, атрофлича ишлаб берилди ва илмий-назарий жиҳатдан асосланди.

Профессор Е. Д. Поливановнинг қорлуқ-чигил-уйғур, кипчоқ ва ўғуз шеваларини ўрганишга бағишланган бир қанча ишлари мавжуд. Бу ишлар чуқур илмий-назарий характерга эга бўлиб, улардан ҳозирги вақтда ҳам асосий манба сифатида фойдаланиб келинмоқда. Е. Д. Поливановнинг тилларни ўрганишга бўлган қобилияти, ўзбек халқ шевалари кузатиш ва ёзиб олишдаги маҳоратини профессор Улуғ Турсуновдан жуда кўплаб эшитганмиз. Бунга 1988 йилда Москвада нашр этилган профессор В. Г. Ларцевнинг «Евгений Дмитриевич Поливанов. Ҳаёти ва фаолияти саҳифалари» асари ҳам гувоҳлик беради.

Е. Д. Поливанов «Самарқанд шаҳар шевасининг вокализми»⁴ номли илмий ишида ўзбек тилининг Самарқанд шеваси унлиларига характеристика бериб, шевадаги о фонемасининг лабланган характерга эга эканлигини алоҳида қайд этади. Ишда *и* ва *у* унлиларнинг бошқа шеваларидагига нисбатан тор ва чўзиқ талаффуз этилиши аниқланган ва илмий-назарий жиҳатдан асослаб берилган эди. Е. Д. Поливановга қадар Самарқанд шаҳар шевасининг вокализми ҳақида юқоридаги каби қимматли фикрларнинг мавжудлигини учратмаймиз.

Е. Д. Поливановнинг «Самарқанд шеваси»⁵ номли ишида ушбу шевадаги келишиклар категорияси, жумладан жўналиш ва ўрин-пайт келишикларининг аралаш ҳолда қўлланилиши, феъл системаси, айниқса, аниқ ҳозирги замон феълининг *-эн* формасида келиши каби муҳим морфологик ва қисман лексик ҳамда фонетик хусусиятлари чуқур таҳлил қилиб берилади. «Самарқанд

⁴ Поливанов Е. Д. Вокализм говора города Самарканда // Доклады АН СССР, М., 1928. № 14.

⁵ Поливанов Е. Д. Образцы несингармонистических говоров узбекского языка. Самаркандский говор // Доклады АН СССР, М., 1928. с. 306—323.

ўзбеклари тилининг намунаси»⁶ ишида эса Самарқанд шаҳар шевасининг барча (фонетик, грамматик ва лексик хусусиятларини ўзида мужассамлаштирувчи шева намуналари, яъни текстлар берилди.

Олимнинг «Қозоқ-найман шеваси»⁷ иши қипчоқ шевасининг характерли хусусиятларини баён этишга бағишланган. Мақолада қозоқ-найман шевасини кузатишдан ҳосил бўлган хулосалар умумлаштира ҳолида берилди. Муаллиф томонидан олға сурилган фикрни сўнгги йиллардаги текширишлар ҳам тўла тасдиқламоқда.

Е. Д. Поливановнинг юқоридаги каби илмий текширишлари ўзбек диалектологияси тарихида ҳам, унинг ҳозирги ҳолатини ўрганишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, Самарқанд областидаги қипчоқ ва қорлуқ-чигил-уйғур шеваларини ўрганишда олимнинг асарлари қимматли манбалардан ҳисобланади. Йирик тилшунос олим юқоридаги каби ишларни экспедиция ва шахсан текшириш йўли билан юзага келтирди.

1930 йиллардан бошлаб Самарқанд область шеваларини ўрганишга бағишланган кетма-кет экспедициялар ташкил этилди. Бу йилларда ўзбек тилшунослиги кафедраси томонидан ўсма-турк, Қалтаой ва Қоратепадаги турк шеваларини ўрганиш юзасидан бир неча бор экспедициялар уюштирилди. Тўпланган диалектологик материаллар асосида К. Саломов, Б. Иброҳимов ва Т. Яхшибоев диплом ишларини ёзиб, муваффақиятли ҳимоя қилдилар ва кейинчалик ушбу мавзуларни кандидатлик диссертацияларига айлантирдилар. Муаллифларнинг ишларида усма-турк, Қалтаой ва Қоратепадаги турклар шеваларининг хусусиятлари анча мукамал таҳлил қилиб берилган эди. Лекин немис-фашист босқинчилари томонидан бошланган ҳаёт-мамот уруши уларга ўз ишларини тугатиш имконини бермади. Улуғ Ватан уруши йилларида университетнинг, вақтинча, ТошДУ (САГУ) билан бирлашиши натижасида эса тўпланган материаллар йўқолган.

Шундай қилиб, 30-йиллардаёқ Самарқанд областидаги ўзбек шеваларини коллектив бўлиб экспедиция ташкил этиш билан ўрганишга асос солинди. Бу муҳим ишнинг ташаббускори ва раҳбари У. Т. Турсунов бўлди.

⁶ По л и в а н о в Е. Д. Самарқанд ўзбеклари тилининг намунаси. Тошкент — Самарқанд, 1935.

⁷ По л и в а н о в Е. Д. Казак-найманский говор // Известия АН СССР, М., 1931, с. 98—111.

Самарқанд давлат университетиди 1950 йиллардан бошлаб диалектологик экспедициялар ташкил этишнинг янги даври бошланди. Шу йиллардан бошлаб ҳар йили системали равишда Самарқанд областининг турли районларига диалектолик экспедициялар ташкил этилмоқда. Уларнинг натижалари турли тўплам ва журналларда бериб борилмоқда. Самарқанд областидаги ўзбек халқ шеваларини ўрганиш ўзининг алоҳида тарихига эга⁸.

Самарқанд областидаги ғарбий группа шеваларини ўрганиш бўйича анча ишлар қилинган. Дастлабки иш Е. Д. Поливановнинг ўзбек тилининг «Қозоқ-найман шеvasи» (1935) да ўзбек халқ шевалари классификация қилинганда, Каттақўрғон шаҳар шеvasи ҳам қайд этилади ва у эронлашган группага қўшиб тасниф қилинади. Карл Менгес (*Drei uzbekische texte*, «Der Yslam», XX, Leipzig, 1933), А. К. Боровков («Янги ўзбек алфавити», 1940) каби олимларнинг классификацияларида ҳам Каттақўрғон шаҳар шеvasи алоҳида таъкидлаб ўтилади. Ғози Олим Юнусов, В. В. Решетов ва бошқа олимларнинг классификацияларида Самарқанд областидаги қипчоқ ва қорлуқ-чигил-уйғур группасига тааллуқли шеваларнинг мавжудлиги умумий тарзда кўрсатиб ўтилади.

Улуғ Ватан урушидан кейинги дастлабки йилларда ўзбек халқ шеваларини ўрганиш масаласи яна қайта тикланди. Масалан, «Ургут шеvasининг баъзи бир хусусиятлари» (Х. Гуломов, 1946), «Андижон шеvasининг баъзи бир хусусиятлари» (Ю. Йўлдошев, 1948) каби мавзуларда диплом ишлари ҳимоя қилинади.

Ўзбек халқ шеваларини ўрганишда Ўзбекистон республикаси диалектологларининг оқсоқоли, катта диалектология мактаби ва марказининг бевосита раҳбари, СССР Педагогика фанлари академиясининг ҳақиқий аъзоси, филология фанлари доктори, профессор В. В. Решетовнинг хизматлари алоҳида аҳамият касб этмоқда. Олим кандидатлик диссертациясини ўзбек тилининг Марғилон шеvasига (1940) ва докторлик диссертациясини Тошкент областининг қурама шеваларига (1952) бағишлади. У биринчи бўлиб ўзбек диалект ва шевалари материалларини тўплаш учун транскрипцион белгилар системасини ишлаб чиқди (1947). Оҳангарон водийсидаги

⁸ Турсунов У. Т., Раджабов Н. Р. О состоянии изучения узбекских говоров Самаркандской области // Научные труды. Вып. 211. Языкознание. Ташкент, 1963, с. 180–187.

Ўзбек шеваларининг классификацияси устида иш олиб бориб, унинг бир неча вариантларини яратди. Олимнинг «Ҳозирги замон ўзбек тили» (русча – 1946) «Ўзбек тили» (русча – 1959) «Ўзбек диалектологияси» (1962) каби асарлари ўзбек диалектологияси тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Е. Д. Поливанов ва А. К. Боровковлар ҳам ўзбек халқ шевалари материалларини ёзиб олиш ва уларни таҳлил қилишда катта хизмат қилдилар. Шунингдек, К. К. Юдахин, Ш. Ш. Шоабдурахмонов, А. Ғ. Ғуломов, С. И. Иброҳимов, Ф. Абдуллаев, М. М. Мирзаев, Х. Ғ. Ғуломов, А. Шерматов, А. Алиев, Х. Дониёров, Б. Жўраев, В. Эгамов, Е. Ғуломов, А. Ишаев Д. Абдурахмонов, М. Валиев ва бошқаларнинг ҳам ўзбек шеваларини ўрганишда муносиб ҳиссалари борлигини алоҳида қайд этиб ўтиш ўринлидир.

1960 йилга келиб ўзбек диалектологиясидан дарслик яратилди, қўлланмалар ва монографиялар вужудга келди. Буларнинг тўнгичи В. В. Решетов ва Ш. Шоабдурахмоновларнинг «Ўзбек диалектологияси» (1962) дарслигидир. Бу дарслик баъзи ўзгаришлар билан 1978 йилда қайта нашр этилди. Ушбу дарсликда алоҳида бир боб ўзбек шеваларининг морфологиясига бағишланган. Келишик, эгалик ва кўплик категориялари ҳар учала лаҳжа материаллари асосида таҳлил этиб берилган. Китобда ўтган замон, ҳозирги замон ва келаси замон феъллари бўйича характерли намуналар берилганки, улардан феълларнинг замонлари ҳақида етарли тасаввурга эга бўлиш мумкин. Шунингдек, сўз ясалиши ҳақида маълумот берилган. Шунини айтиш керакки, юқорида тилга олинган масалалар дарслик материаллари бўлганлиги сабабли, улар умумлаштирилиб, ихчам ҳолда баён этилган.

«Ўзбек диалектологияси» ўзбек тилшунослиги тараққиётига қўшилган катта ҳиссадир. У ушбу соҳада дарслик яратишдаги дастлабки қадам бўлди. Булардан ташқари, В. В. Решетов ўзбек тилининг турли соҳаларига бағишланган кўп илмий тадқиқотлар ҳам яратган.

Ўзбек халқ шеваларини ўрганиш ва олий мактабларда ўқиш-ўқитиш ишларини яхшилашга ёрдам беришда Ш. Шоабдурахмоновнинг «Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари» номли монографияси қимматлидир. Ўзбек адабий тили ва таянч шаҳар шевалари (Тошкент, Фарғона типли) ўртасидаги ўзаро муносабат масаласини ёритишга бағишланган монографияда Тошкент, Фарғона

шеваланаридаги кенг имкониятлар ҳақида мулоҳаза юртилиб, бундай ҳолларнинг ҳозирги вақтда ҳам мавжудлиги қайд этилади. Шунга кўра, адабий тилининг ҳозирги вақтда ҳам энг фойдали ва амалий жиҳатдан фойдали бўлган жуда кўп сўз ва терминларни бой манба ҳисобланган диалектлардан олиши ва шу ҳисобдан бойиб туриши алоҳида таъкидланади⁹.

Шу вақт ичида «Ўзбек диалектологияси курсидан материаллар» (Н. Ражабов, 1962), «Хоразм шевалари» (Ф. Абдуллаев, 1961), «Ўзбек тилининг Шаҳрисабз шеваси» (русча — Б. Жўраев, 1964), «Тошкент шеваси грамматикаси» (русча — Ё. Ғуломов, 1968), «Ўзбек тилининг Андижон шеваси» (С. Иброҳимов, 1967), «Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари» (М. Мирзаев, 1969) каби ишлар ҳам нашрдан чиқди ва илмий ҳаёт ҳамда ўқув жараёнида муҳим қўлланма вазифасини ўтаб келмоқда.

1970 йилга келиб ўзбек шеваларини таҳлил қилиш янада ривожланди. Натижада ўқув қўлланмалари билан бир қаторда, очерклар ва монографиялар сони тобора кўпая борди. Уларда шевалар материалларини умумлаштириш, уларни тарихий фактлар билан чоғиштириб таҳлил этишга кўпроқ эътибор берилди бошланди. «Ўзбек адабий тили ва Жанубий Хоразм диалекти» (Ю. Жуманазаров, 1971), «Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси» (О. Мадраҳимов, 1973), «Ўзбек диалектологиясидан материаллар» (А. Алиев, 1974), «Желанувчи диалектларни ўзбек адабий тили билан қиёсий ўрганиш тажрибаси» (русча — Х. Дониёров, 1975), «Эски ўзбек адабий тили ва қипчоқ диалекти» (Х. Дониёров, 1976), «Тошкент область шевалари» (коллектив, 1976), «Қашқадарё область ўзбек халқ шевалари» (русча — А. Шерматов, 1978), «Қипчоқ диалектининг лексикаси» (Х. Дониёров, 1979). «Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари» (Қ. Муҳаммаджонов, 1980), «Ўзбек тилининг қорлуқ лаҳжаси» (Ш. Шоабдурахмонов, 1983), «Ўзбек халқ шевалари морфологияси» (коллектив, 1984) сингари қимматли илмий асарлари фикримизга далилдир. Китоб муаллифининг ҳам сўнгги йилларда ушбу соҳага оид қатор илмий тадқиқотлари нашр этилди.¹⁰

⁹ Турсунов У. Т., Ражабов Н. Р. Ўзбек диалектологиясига қўшилган салмоқли ҳисса // Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари. Тошкент: Фан, 1956, 53—57-бетлар.

¹⁰ Ўзбек совет тилшунослигининг 60 йиллик тараққиёти тарихидан. Самарканд, 1982, 63-бет.

Юқорида биз эълон қилинган диалектологик тадқиқотларнинг бир қисмини тилга олиб ўтдик, холос. Уларнинг барчасини санаб ўтиш имконияти йўқ. Чунки бу бир китоб ҳажмига тенг келиши турган гап. Шу муносабат билан республикамиз ва ундан ташқарида ўзбек диалектологияси билан бевосита алоқадор материалларни йиғиб, бир илмий библиографик ишни нашр этиш вазифаси ҳам кун тартибидаги муҳим ишлардан саналади.

Илмий ҳаётдаги бир ютуқ ҳақида ҳам икки оғиз сўз айтмоқчи эдим. Ўтган тарихий тараққиёт даврида жуда кўплаб кандидатлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Бу соҳада биринчи намуна ўзбек диалектологиясининг оқсоқоли В. В. Решетов эди.

Кандидатлик ва докторлик диссертациялардан илмий тадқиқот ишлари ва ўқув жараёни учун фойдаланилгандими? Деярли йўқ даражада. «Ўлик» архив материалларига айланиб қолган диссертацияларнинг авторефератларини ҳам топиш амримаҳол. Бизнингча, диссертантлар, монография, дарслик ва ўқув қўлланмалар муаллифлари ҳамда луғат тузувчилар улардан кенг фойдаланиб иш кўришлари фойдали ҳоли эмас.

Мавжуд диалектологик материалларда феълнинг морфологик таркиби ўз текшириш объекти ва территорияси бўйича ўз ифодасини топган. Уларнинг барчаси ўз вазифаси нуқтаи назаридан қимматлидир. Лекин уларда ўзбек халқ шеваларининг асосий қисми қамраб олинганлиги ва тарихий аспектда ёритиб берилганлиги жуда ҳам кам даражададир. Чунки бу ишларда бундай вазифаларнинг ўзи қўйилган эмас. Ана шу муҳим томонларни ҳисобга олган ҳолда, биз ўзбек халқ шеваларидан феълнинг морфологик таркибини умумлаштириб, тарихий аспектда баён этиб беришга ҳаракат қилдик.

Ўзбек халқ шевалари материалларини атрофлича ўрганиш шуни кўрсатадики, диалект ва шевалар ўзаро умумий ва хусусий томонларга эгаллиги билан яққол кўзга ташланиб туради. Одатда, умумий томонларни манбалардан олиб кўрсатиш одат тусига кириб қолган, хусусий томонлар эса кам тилга олинади.

Ўзбек лаҳжа ва шеваларида ҳам феъллар адабий тилдаги умумийликлардан ташқари, бир қанча ўзига хос характерли хусусиятлар билан фарқ қилади. Бу фарқлар феъл замонлари, феъл майллари, феълнинг функционал формалари, бўлишли ва бўлишсизлик кабиларда яққол кўзга ташланиб туради. Қўшма феъл форма-

ларининг кучли тенденция ёки тез талаффуз этилиши туфайли бир-бирига қўшилиб ва қисқариб келиши шевалардаги характерли хусусиятлардан бири ҳисобланади. Қўшма феъл формаси таркибида келган баъзи ёрдамчи (тўлиқсиз) ва кўмакчи феъллар сўзловчининг нутқида тез талаффуз этилиши натижасида қисқариб кетган ва баъзи ҳолларда улардан иккита-учта товушгина сақланиб қолган, холос. Бундай ҳолатда улар сифатдош ва равишдош аффикслари билан бирикиб келиб, флекцияга айланади. Шундай қелиб, махсус қўшимчалар, баъзи феъл кўрсаткичлари пайдо бўлган. Масалан: *-дъ* (адабий тилда *эди*), *-кэн* (адабий тилда *экан*), *эпкэ//апкэ* (адабий тилда *олиб кел*) каби.

Бу формада келган қўшма феълларнинг баъзилари ана шундай жараён билан содда феъл ҳолатига келиб қолган. Масалан, қорлуқ-чигил-уйғур группасида: *келгэндэм* < келган эдим, *сэгъбдъ* < соғиб ётибди// соғаётир, *оқъйкэн* < ўқир экан; қипчоқ шеваларида: *барайды* < борар эди, *кэлэйкэн* < келар экан, *күлпиги* < кулиб эди каби. Содда формага айланиб қолган қўшма феълларнинг биринчи ҳолати, яъни тўлиқ вариантнинг қўлланилиши шеваларда деярли учрамайди.

Феъл ва феъл формаларининг нутқ жараёнида қисқаришига қуйидагича мисолларни қўшиш ҳам ўринлидир маң < мэни аң < мэнэ алың < мана олинг; *шишип* < *шйшп* < *шүйтип* < *шүндэй қып* < *шүндэй қылып* < шундай қилиб; *аң* < *алың* < олинг; *бэтип жүрипти* < *мүндэй қып жүрипти* < *бүндэй қып жүрипти* < бундай қилиб юрибди ва бошқалар.

Феъл замонлари, майллари ва функционал формаларида ўзига хос характерли томонлар мавжудлиги кўзга ташланиб туради. Чунки улардаги айрим формалар лаҳжа ва шевалар материаллари учун характерли бўлиб, сермахсул ҳолатга эгадир, айрим формалар эса умуман қўлланилмайди. Ишда бу соҳадаги умумийлик ва жузъийликларга алоҳида аҳамият берилди.

ФЕЪЛ ЗАМОНЛАРИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл замонларининг тасниф қилиниши, замонларни белгилаш ва қўллашда хилма-хил қарашлар мавжудлигига қарамасдан, феъл замонлари учга бўлинади ва қуйидагича номлар билан ишлатилади: ўтган замон феъли, ҳозирги замон феъли ва келаси замон феъли¹.

Ўтган замон феълени беш гурпуага бўлиб ўрганиш анъанага айланиб қолган. Бу ўқитиш жараёни учун ҳам, илмий тадқиқотларни амалга ошириш учун ҳам қулайдир:

1. **Аниқ ўтган замон феъли:** *сэмсапэззэ дэнъдан тэпэн эпкелдэм; чақърувдэм, кемэдън, кейэн озэм йеп қойдэм, дьпти* (Тошкент); *ҳамма ыштэ қып қойдым, экамнэр кэtti* (Қипчоқ); *у ыштэккэ кърдэ, болдэм мэн сэнъкэ* (Жиззах).

2. **Узоқ ўтган замон феъли:** *мэн бу кэтэптэ оқуп чэққэн* (Жиззах); *элтэ кун турэп йэнэ кэйтип кегэммэн* (Қарши); *улэрдэ энэ тэлъсэ тожэй тэлъ богэнэкэн* (Жиззах); *чэрэк йэвуп қойған эдим* (Шимолий Хоразм); *бөлэңэм кэбиди* (Қипчоқ), *бэр пэдшэнэ ышқэ шу қызгэ тушуп қолгэн едэ* (Наманган).

3. **Ўтган замон ҳикоя феъли:** *мэн қойъмды йоқатыбыдым, деди манав кэргэн экэн, бир қойымны берэй дебидим* (Қорабулоқ),

4. **Ўтган замон давом феъли:** *тэ олгунъмэз йаштэлък қэлэрдэм* (Андижон); *улэ [р] ышлэрдэлэр* (Пайшанба).

5. **Ўтган замон эшитилганлик феъли:** *Қэрэ кэ:кэл «этгэң йашлэк қэппэн» деп хапа болдэ* (Андижон); *қарға пичэнчигэ барыпты* (Туркистон).

Ўтган замонни ҳосил қилувчи феъл формалари билан

¹ Р а ж а б о в Н. Ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл замонларининг баъзи мунозарали масалалари // Ўзбек тили грамматик қурилиши масалалари. Самарқанд. 1984, 22-28-бетлар.

хосил қилинган феълларнинг маъноларида умумий хусусият, яъни маъно умумийлиги мавжуд. Шунга кўра, улар бир гурпуада жамланади. Лекин ушбу феъл формаларининг ҳар бири ўзига хос маъно нозикликлари билан фарқланиб туради. Бу фарқларни юзага келтириш учун ҳар гурпуада бошқа-бошқа қўшимчалар қўлланилади. Уларнинг айримлари ўзаро синонимик хусусиятга эга. Масалан: *борган эди, бориб эди* каби.

Феълнинг аниқ ўтган замон ва аниқ хозирги замон феъл формаларида шевалараро характерли томонлар талайгина учрайди. Шуни ҳисобга олган ҳолда, феълнинг бу формаларига алоҳида тўхталиб ўтишни лозим топдик.

АНИҚ ЎТГАН ЗАМОН ФЕЪЛИ

Аниқ ўтган замон феъли маъно жиҳатидан ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтдан олдин бажарилганлигини англатади. Бунда сўзловчи ҳаракатнинг бажарилганлигини кўргандек ёки унинг гувоҳи бўлгандек хабар қилади. Аниқ ўтган замон феъллари ўзларидаги қўшимчаларнинг турли-туманлиги билан характерланади ва бу жиҳатдан ўтган замон феълларининг бошқа турларидан ажралиб туради. Бўлим охиридаги жадвалда феъл ҳосил қилувчи формаларнинг асосийлари ва кўпроқ учрайдиган вариантлари берилди, холос. Унда қадимги туркий обидалар ва адабий тилдаги аниқ ўтган замон феълини ҳосил қилувчи формалар ҳам ҳисобга олинди.

Ўзбек халқ шеваларидаги аниқ ўтган замон феълнинг қўлланилиши, ҳосил бўлиш йўллари, маъно хусусиятлари, функциялари ўзбек адабий тилидаги ҳолатдан деярли фарқ қилмайди². Лекин ҳар бир айрим ёки бир

² Сулайманов А. Х. Категория глаголов прошедшего времени в современном узбекском литературном языке, АҚД. Самарқанд, 1949; Баскаков А. Н. Причастие на *-ды, -ты* в тюркских языках// Труды Московского института востоковедения. 1951, №6, с. 205—207; Кононов А. Н. Происхождение прошедшего категорического времени в тюркских языках//Тюркологический сборник. М. — Л., 1951, №2, с. 112—117; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. — Л., Изд-во АН СССР, 1951, с. 45; Богородицкий В. А. Введение в алтайское языкознание в связи с другими тюркскими языками. 2-ое изд. Казань. 1953, с. 170—190; Фуломов А. Ф. Феъл. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1954, 23—24-бетлар; Муталлабов С. М. XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1955, 30—40-бетлар; Убайдуллаев К. Категория прошедшего времени глаголов в изъявительном наклонении в современном каракалпакском языке. АҚД. М., 1955, с. 16; Рамstedт Г. И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. М., 1957, 81—140; Ражабов Н. Қарноб шевасида феъл категорияси// ЎзДУ асарлари, 77-янгй серия. Самарқанд, 1958, 3—26-бетлар; Кононов

группа шеваларда адабий тил билан умумийликдан ташқари, уларнинг ҳар бирига хос характерли томонлари ҳам мавжуд.

Шевалардаги айрим характерли хусусиятларни аниқлаш мақсадида Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари, «Девону луғотит турк» ва Алишер Навоий асарларидаги баъзи феъл формаларидан чоғиштириш учун фойдаландик. Чунки тил тарихига оид материалларни шевалар материаллари билан чоғиштириш уларни аниқроқ ва тўлароқ тасаввур қилишга ёрдам беради.

Аниқ ўтган замон феълида феъл формаларининг хилма-хиллиги унинг ўзак ва негизларида жарангли ва жарангсиз ундош товушларнинг келиши ва қадимги феъл ҳосил қилувчи аффиксларнинг сақланиб қолганлиги билан изоҳланади. Бундай феълларни ҳосил қилиш учун феъл ўзакларига — *ди* замон ясовчи аффикси ва тегишли шахс-сон аффикслари қўшилади. Умумий тасаввур ҳосил қилиш учун намуна сифатида бир-иккита мисолларни келтириб, ҳар учала шахснинг бирлик ва кўпликлари бўйича туслаб кўрайлик.

Масалан: Тошкент шевасида:

Бирлик

I шахс	<i>келдъм</i>	<i>кордъм</i>
II шахс	<i>келдъң</i>	<i>кордъң</i>
III шахс	<i>келдъ</i>	<i>кордъ</i>

Кўплик

I шахс	<i>келдук// келдув// келдувузэ, келдъмъз// келдувуз, келдуз; кордук// кордув// кордувузэ, кордъмъз// кордувуз// кордуз;</i>
II шахс	<i>келдъңъз // келдъйъз // келдъз// келдъйла; кордъңъз // кордъйъз, кордъз // кордъйла.</i>
III шахс	<i>келъштъ, коръштъ.</i>

нов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1960, с. 187—236; Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II том. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 9—66-бетлар; Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, 1961, с. 142—143; Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Узбек диалектологияси. Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962, 226—228-бетлар; Коклянова А. А. Категория времени в современном узбекском языке. М.: Изд-во АН СССР, 1963, с. 74—80; Гулямов Я. Г. О некоторых особенностях словоизменения глагола в Ташкентском говоре//Научные труды. Вып. 211. Языковедение. Ташкент: Изд-во ТашГУ, 1963, с. 214—215.

Ёки Каттақўрғон шевасида:

Бирлик

I шахс	ъшлэ+дъм	чоп+тъм
II шахс	ъшлэ—дъң	чоп+тъң
III шахс	ъшлэ+дъ	чоп+тъ

Кўплик

I шахс	ъшлэ+дък//ъшлэ+дъй, чоп+тък//чоп+тъй
II шахс	ъшлэ+дъйъз//ъшлэ+дъз, чоп+тъйъз//
III шахс	ъшлэ+дъла / чоп+тъла

Биз қуйида ҳар қайси шахс учун характерли бўлган кўшимчалар ва уларнинг қўлланилишидаги характерли томонларга тўхталиб ўтамиз.

1. Қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси группасига кирувчи Марғилон, Наманган, Бухоро, Самарқанд, Қарши, Каттақўрғон, Ургут, Жиззах каби шеваларда аниқ ўтган замон феълининг қўлланилишида учинчи шахс бирлик ва кўплик формалари дифференциация қилинади ҳамда учинчи шахс кўплиги учун *-лар, -лэр, -ла, -лэ* кўшимчаси аффикси қўлланилади. Булардан Каттақўрғон, Наманган, Қарши, Жиззах, Ургут шеваларида *-лэ, -ла* аффикси ёрдамида шаклланади. Масалан; *улэ кънэйъэ кетгълэ* (Каттақўрғон), *ъштълэ, қълдълэ* (Наманган), *келънчак йувънълэ, таранълэ* (Қарши), *йъгътлэ келдълэ* (Жиззах), *ме:мэнла кеттила* (Ургут) каби. Самарқанд, Бухоро ва Марғилон шеваларида кўпликни билдирувчи форма тўлиқ ҳолатга эга бўлиб, яъни учинчи шахс кўплиги унинг бирлик формасига *-лар, -лэр* аффиксини қўшиш билан ясалади: *мардикорликка йубордилар* (Самарқанд), *уйга кирдилар* (Бухоро), *мэқэмгэ кетълэр* (Марғилон) ва бошқалар.

Шуни айтиш керакки, Марғилон шевасида *-лэр* аффиксидан сўнг иккинчи шахс бирлигини кўрсатувчи *-ъң* аффикси қўшилиб келади. Бундай ҳолатда кўплик формаси иккинчи шахс кўплик аффикси ўрнида ишлатилади. Масалан: *бордълэръң, келдълэръң* каби.

Аниқ ўтган замон феълининг кўплигини ҳосил қилувчи форма Тошкент, Фарғона, Андижон ва Қўқон шеваларида ҳам фарқланади, яъни *-ъштъ* ҳолатга эга бўлади. Масалан: *ме:монлэ келъштъ* (Тошкент), *шеръйлэръ қэсэмйэт қълъштъ* (Фарғона), *эдэмлэр келъштъ* (Андижон), *экэлэръң келъштъ* (Қўқон) каби.

Тошкент шевасида *-лэ* аффикси учинчи шахс бирлик формасига қўшилиб келиб, ҳурмат маъносини англата-

ди. Масалан: *бувъйъзлэ еттълэ, булэ кордълэ* (Тошкент).

Феълнинг учинчи шахс кўплик формасининг хурмат маъносида келиши қатор диалектологик ишларда қайд этилган³. Юқоридаги каби хусусиятлар Фарғона, Андижон ва Қўқон шеваларида ҳам учрайди. Масалан: *бувъм келъштъ* (Фарғона), *озлэръ эйтълэр* (Андижон), *эмэкъм бэгдэн уй элъшьптъ, экэлэръң келъштъмъ* (Қўқон) каби.

Фарғона группа шеваларида баъзан юқоридаги ҳолатнинг бузилиш ҳолларини учратамиз. Бошқача қилиб айтганда, учинчи шахс кўплиги учинчи шахс бирлиги формасида қўлланади. Масалан: *Хажъмэтлэр келдъ, эртъслэр эшуллэ қълдъ* (Андижон), булар жэйъ мэкэмгэ кеттъ (Марғилон) каби.

Учинчи шахснинг кўплик формаси Уйчи шевасида Тошкент, Фарғона, Андижон ва Қўқон шеваларидаги каби *-штъ, -ъштъ* аффикси билан ясалади ёки учинчи шахс бирлиги формасида келаверади. Масалан: *эшлэчълэйэм йэм кэчэгэчэ эшлэ қъп отъддъ*.

Аниқ ўтган замон феълнинг учинчи шахс кўплик формалари (бўлишли ва бўлишсиз формалари) *-лар, -лэр, -ла, -лэ, -штъ, -ъштъ* ўзбек халқ шеваларининг айримларида қўлланилмайди. Шунинг учун учинчи шахс бирлик ва кўплик формалари фарқланмайди ва бир формада — учинчи шахс бирлик формасида келади. Бу хусусият Қарноб, Уш, Шаҳрисабз ва қисман Қўқон шеваларига тааллуқлидир. Масалан: *Нэвълэ* (Наби ва бошқалар) *кеттъ, бър қъш йэмэн сувуғ болдъ-де коп қойлэ олду, бъзълэнь чольқлэръ дэштэ қой бэкъб йурдъ* (Қарноб), *улэр бэчэлэ гулли узде, хэммэ эдэмлэ кодде, девлэр қутулдъ* (Уш), *экэлэръ келдъ* (Қўқон) каби. Фақат айрим ҳоллардагина (буни 5—6 процент деб айтиш мумкин) *-ш, -ъш* ёки *-лэ* ишлатилганлиги учратиш мумкин. Қўқон шевасида баъзан *-штъ, -ъштъ* формаси билан ишлатилади. Лекин бу оммавий хусусият эмас ва асосан якка шахсга нисбатан хурмат маъносини ифодалайди. Масалан: *эмэкъм келъштъ, дэдэм гэпъръштъ* каби. Уш ва Шаҳрисабз шеваларида эса кўплик формада учинчи шахс умуман қўлланилмайди⁴. Учинчи шахс кўплик фор-

³ Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962, 226-бет; Гуоямов Я. Г. О некоторых особенностях словоизменения глагола в Ташкентском говоре. с. 214.

⁴ Фармонов И. Ошский говор узбекского языка. АҚД. Ташкент, 1960. с. 16; Джуроев Б. Шахрисабзский говор узбекского языка. Ташкент: Фан, 1964, с. 122—123.

маси ушбу шеваларда ҳурмат маъносини билдириб, учинчи шахс бирлик ёки иккинчи шахс кўплик формалари учун ишлатилади.

Ўзбек тилининг қипчоқ группа шеваларида аниқ ўтган замон феъли формаси қорлуқ-чигил-уйғур группаларидаги III шахс кўплик формасида *-лар, -лэр, -ла, -лэ, -штъ, ъштъ* каби формаларининг биронтаси ҳам кузатилмайди. Шунга кўра, эга билан кесимнинг мосланиши ҳам юз бермайди. Учинчи шахс кўплик формаси ҳамма вақт учинчи шахс бирлик формасида қўлланилади. Бу қипчоқ шеваларининг деярли ҳаммаси учун хос бўлган умумий хусусиятдир. Масалан: көп адамнар иччи боп кэлхэздэн *кэтип қалды*, меҳманнар сувды чэйниг минэн *этъп жубэрды//жүгэрди*, ҳашэрчилар пэхтэни *тэрип болды*, болалар үчөввийэм меҳманнардан ыйалып (<уйалып) *қачып кэтти*.

Ўғуз группа шеваларида *-ла, -лэ* аффикси аниқ ўтган замон феълининг кўплиги учун ишлатилади. Айрим ҳолларда учинчи шахс кўплик аффиксининг тўлиқ формаси *-лар, -лэр* аффикси билан ҳам ҳосил қилиниш ҳоллари учраб туради. Масалан: кэрванла: азам билэн гелип *отверэ вэрдидила*, кэрвэнлэ «барса гэлэрэ» *геттилә*; кэлхаз волыпты эмиш деб *айтыб йүривэдилэр*; санга нэ волды дэп *сорыйдылар*.

Баъзан ушбу группадаги шевалар материалларида аниқ ўтган замон феълининг бу формаси кўплик аффиксларисиз, яъни учинчи шахс бирлик формасида қўлланиш ҳодисалари ҳам учрайди⁵.

Туркий тилларда ва уларнинг лаҳжаларида учинчи шахс кўплик формаларининг *-лар, -лэр, -ла, -лэ* кабилар билан ҳосил қилиниши сўнгги ҳодисадир. Чунки дастлабки вақтларда учинчи шахс бирлик ва кўплик формалари учун фақат бир форма, яъни бирлик формаси мавжуд бўлган. Бу хусусиятнинг элементлари сезиларли даражада кўпгина туркий тиллар ва лаҳжаларнинг ҳозирги ҳолатида ҳам учраб туради. Қозоқ, қирғиз, нўғай, бошқирд каби тиллар ва уларнинг лаҳжалари бунга мисол бўла олади⁶.

Демак, Самарқанд, Бухоро ва Марғилон шеваларида кўплик кўрсаткичи ўтган замон феъл формасининг

⁵ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1961, 162—163-бетлар.

⁶ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1948, с. 142—143; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.: Наука, 1988, с. 374—376.

учинчи шахс кўплик формаси учун қўлланилганда, тўлиқ формага эга бўлади (-лар, -лар). Қатор қорлуқ-чигилуйғур шеваларида бу тўлиқ форма ўзгариб, -лар, -лар, -ла, -ла ҳолатида учрайди. Бошқа бир группа шеваларда -*штъ*, -*штъ* аффикси кўплик учун қўлланилади.

Айрим шеваларда эса кўплик белгилари иштирок этмайди. Улар бирлик билан, яъни бирлик формаси билан қўлланилади. Буни ҳар бир мавзудан кейин келадиган жадваллардан ҳам аниқ кўриш мумкин.

Ўзбек тили тарихига тааллуқли қадимги ёзма обидаларнинг дастлабкилари тилида ҳам III шахс кўплиги учун -лар, (ёки -ла) аффиксининг иштирок этиши деярли учрамайди. Бунда кўплик маъноси бирлик формада ифодаланади. «Девону луғотит турк», Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарлари тилида эса ўтган замон феълининг III шахс кўплик формаси учун -лар аффиксининг қўлланиши характерлидир.

Масалан: бу йёрдә маңа кур болты — при этом обстоятельстве мне досталось высокое достоинство (ПДПМК, 27), тағда кәрти — с горы они увидели (ПДПМК, 36); йәрин тапа барды — они ушли на свои земли (ПДПМК, 37); олар бир-бирга битик отрушды — улар бир-бирларига хат юбордилар (ДЛТ, I, 196), олар бир икинди бирлә уқыштылар — улар бир-бирларини чақирдилар (ДЛТ, I, 195), олар икки битиштиләр — улар икковлари битишдилар (ДЛТ, II, 93); Касб чун эл ганимат айладилар, Шаҳр сори азимат айладилар (Хамса, 325), Етишгач бири-бирга айландилар, ики қўлладек ишга қотландилар (Хамса, 366).

2. Самарқанд, Бухоро, Ургут, Қарноб, Қарши, Наманган, Шаҳрисабз шеваларида -*дъм*, -*тъм*, -*дъ*, -*тъ* каби формалар билан бир қаторда, биринчи шахс бирлиги -*дум* ва учинчи шахс бирлиги -*ду* кўринишларига эга бўлади. -*ду* аффиксининг тарқалиш доираси Бухоро, Қарши, Наманган, Шаҳрисабз шеваларида бошқаларга нисбатан чегараланган ҳолатга эга. Масалан: мән қол-бәтимни *йувдум*, *иштим* (Бухоро), хэзир йетмишга *кирдим*, соғраман *отурдум* чэй ичип, вазир уни *олдурду*, кесилмаган бәш бир кун сүхэнга *кираду*, ажали муаллақ тепаңга *йурупту* (Самарқанд), бәққа *коддум* озуйнъ, севуп *қоллум* козуйнъ; бәлаң *йъйлапту* (Қарши), бир бәрәси, бир бәмәси бол (ув) *оттуру*: — *дум* сис келип қоллиз (Шаҳрисабз), тухумдә бърөвдъ бәләсгә *әлдъм*; мән *бэрувдум*, сьздъ *қъчқърду*, кәлхуз қой *сәтәду* (Қарноб); *йүддү*, *үштү* (Наманган).

Аниқ ўтган замон феълининг I шахс бирлик ва III шахс

бирлик формаларининг *-дум, -ду* аффикслари билан юзага келиши ўзбек тилининг Уйчи шеvasи учун ҳам характерли хусусиятлардан саналади⁷.

Ўзбек тилининг қипчоқ шеваларида аниқ ўтган замон феълининг биринчи шахс бирлик формалари *-дым, -дим, -тым, -тим* аффикси билан, учинчи шахс бирлик формалари эса *-ды, -ди, -ты, -ти* аффикси билан шаклланади.

Масалан: мэн бэзир жэтип *кэлдим, чавдым-чавдым* бэрибир чэрчэп *қалдым*, авға чыгдым, биттэ қэйн аттым, мэн сэни қанча *күттим* бүйирдэ, қуласам оз ҳақыны *алды*, ишти вақлы *бажарды*, сэни гэпиңнэ жаппар *күлди*, оқувчыларам шуңэ *кэлди*, жэйидэ *қатты*, ҳэзир адамларды ҳаммасы пахтага *чықты*, шу минэм мырат-мақсатқа *жэтипти*, уларды иши дэррэв *пишипти*.

Ўғуз группа шеваларида ҳам аниқ ўтган замон феълининг биринчи шахс бирлик ва учинчи шахс бирлик формалари қипчоқ шевалари сингаридир: вуны//хуны чийирткэдийн этиб қола *чүшүрдим*, бу гэплэрдэн хаварым йоқлықаны *айттым*, бир гун пашша душ *гөрипти* каби.

Фақат айрим ҳоллардагина *-дум, -ду* формаларининг учрашини қайд этиш мумкин. Масалан, дэло донны хатта *гөрдүм*, манга уш тайақ *урду*.

«Девону луғотит турк» ва Алишер Навоийнинг нодир асарларида аниқ ўтган замон феълининг I шахс бирлиги *-дум, -дүм, -тум, -түм* аффикси билан ҳам ясалиши характерлидир: анча *өгүнтүм* — так я просил (хана) (ДЛТ, 62), көк тэнридэ *болтум* эр алқынур төрүмиш — в голубом небе я был муж (там) сиять (ПДПМК, 72), кучшуп тақы *қавуштум* — нега у билан ўртоқлашиб апоқ-чапоқ бўлдим (ДЛТ, III, 206), аңың ишин *кэчүрдүм*, эшим йимэ *қачурдум* — унинг ишини битирдим, ҳамроҳимни ҳам қочирдим (ДЛТ, I, 82). Сўз тугатгач қошида ер *ўптум*, Бўлубон шод сесканиб *кўптум*, Умрдин ноумид *бўлдум* — ло, Мехнатга ҳажр ичинда *ўлдум* — ло (Хамса, 255).

Бу жиҳатдан қатор шевалар учун характерли бўлган юқоридаги каби феъл ясовчи формалар ўзларининг қадимий тарихига эга эканликлари билан ажралиб туради. Демак, эски ўзбек тили ёзма ёдгорликларидаги феъл формалари ўзбек шеваларининг кўпларида ҳозирга қадар сақланиб келмоқда.

3. Маълумки, *-дуқ// -дүк, -дуг// -дуг, -дув// -дув, -туқ//*

⁷ А л и е в Ю. А. Уйчи шеvasи // Ўзбек диалектологиясидан материалар. II. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1961, 336-бет.

-тук каби формалар аниқ ўтган замон феълининг маъносини ифодалаш учун хизмат қилади. «Девону луғотит турк»да аффиксининг ўғуз ва қипчоқ (суворин) каби туркий қабилалар тиллари учун характерли эканлиги таъкидлаб ўтилган. Бундаги характерли хусусият шундан иборатки, шу формалардаги сўзлар шахс-сон аффиксларини қабул этмайди. Шахс-сон маъноси кишилиқ олмошлари ёрдамида ифодаланади.

Юқоридаги аффикс ва унинг турли фонетик вариантлари ўзбек тилининг ўғуз ва қипчоқ лаҳжалари учун ҳам тааллуқли бўлган деган маънони билдиради. Лекин уларни ўғуз ва қипчоқ лаҳжаларининг ҳозирги ҳолатида учратмаймиз. Аксинча, бу формалар қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасидаги шеваларда анча кенг миқёсда қўлланилиши кўзга ташланиб туради. Чунки юқоридаги аффикс ва унинг хилма-хил вариантлари Тошкент, Самарқанд, Ургут, Наманган, Қарноб, Шаҳрисабз каби шеваларда аниқ ўтган замон феълининг биринчи шахс кўплиги формаларида қўлланади. Масалан, бъзэ коп ъшләнъ *кордук*, бъзэ чэйъ *ъштук* (Тошкент), биз бир кун *келдук* Ҳасан жойига (Самарқанд), бизэйәм *етишэйдук* (Шаҳрисабз), бул ъшләнъ бъз *қълдук* (Қарноб), кулләдән бър кун оттәғъм мьнәм тәғәмнъкъгә *кърудук* (Наманган), эддух куни ҳеч кәга *бәрмадук* (Ургут).

Бу форма энг кадимги формалардан ҳисобланади. Унинг турли шеваларда қўлланиши қатор лингвистик олимларнинг илмий текширишларида қайд этилган⁸. Ўтган замон феълининг бундай аффикс билан ҳосил қилиниши яна ўзбек тилининг Қорабулоқ, Қарши, Қоракўл, Манкент, Сайрам, Фориш каби шевалари учун ҳам характерли бўлиб, уларнинг материалларида ҳозирги пайтда ҳам кенг равишда қўлланилади.⁹

Тил тарихига оид материалларни кўздан кечирсак, уларнинг дастлабкиларидан бири ҳисобланган Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларида аниқ ўтган замон феъли-

⁸ Решетов В. В. Узбекский язык. Часть I. Ташкент: Учпедгиз, 1959, с. 304; Решетов В. В., Шобабураҳмонов Ш. Узбек диалектологияси. 228—230-бетлар; Боровков А. К. Узбекские говоры Наманганской области//Научные труды. Вып. 211. Языкознание. Ташкент: Изд-во ТашГУ, 1963, с. 3—39; Раджабов Н. Некоторые морфологические особенности Карнабского говора//Труды УзГУ, № 91. Самарканд, 1959, с. 123—124.

⁹ Решетов В. В., Шобабураҳмонов Ш. Узбек диалектологияси. 231-бет; Юдахин К. К. Тексты карабулакского говора// Узбек диалектологиясидан материаллар. II, Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1962, 14—23-бетлар; Раджабов Н. Узбек тилининг Фарбий Самарқанд шевалари. Тошкент: Фан, 1977, 105—110-бетлар; Узбек халқ шевалари морфологияси. Тошкент: Фан, 1984, 123—125-бетлар.

нинг биринчи шахс кўплигида *-дуқ*, *-дүк* аффиксининг қўлланилганлигини учратмаймиз. Бундан *-дук*, *-дүк* формалари ўша даврлар манбаларида йўқ экан, деган хулоса чиқмайди. Лекин *-дүк* формаси профессор С. А. Маловнинг қайд этишича ва бошқа лингвистик материалларнинг гувоҳлик беришича, аниқ ўтган замон феъли аффикс сифатида эмас, балки феъл формаларидан бири бўлган ўтган замон сифатдоши аффикси вазифасида қўлланилади: *қылынмадуқ* эринч — так как наделалось, *қағанмадук*, қағанин ычғыны ырмыс... — царствовавшего своего кагана он изгнал, мағы қорған *қышлақдуқда* йут болты — во время мои зимовки в Машкургане случился, *күни тәгдүк үчүн* йағы бол болты — обуяла зависть, они стали нам врагами¹⁰.

Ўрхун-Енисей ёдгорликларидан сўнгги даврдаги тил тарихига оид йирик манбалардан бири бўлган «Девону луғотит турк» асарида *-дуқ*, *-дүк* аффикси аниқ ўтган замон феъли унумли формасини ясовчи аффикс саналади. Шуни айтиш лозимки, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девон»ида *-дуқ*, *-дүк* аффикси аниқ ўтган замон феълининг биринчи шахс кўплиги маъносида қўлланилишидан ташқари, биринчи шахс бирлиги маъносида ҳам ишлатилади. Масалан, мән аңар тавар *бәрдүк* — мен унга мол бердим (ДЛТ, II, 65), биз *ағдуқ* — биз юқори чикдик, мен йармақ *тәрдүк* — мен танга тўпладим, мән *йақурдуқ* — мен ёй қурдим, *йақурдуқ* — ёй қурдик (ДЛТ, II, 64).

Мазкур асардаги *-дуқ*, *-дүк* формалари ҳақида кенг илмий-назарий фикрлар ҳозирги тилшунослик нуқтаи назаридан ҳам катта аҳамиятга эгадир. Тадқиқотчи қайд этишича, яғмо, чигил, тухси, арғу, уйгур ва то Чингача бўлган ҳамма қабилаларда аниқ ўтган замон феъли (III шахс бирлик формаси) *-ды*, *-ди* формасида ҳосил қилинади. Ўғуз ва қипчоқларнинг баъзиларида (масалан суворинларда) *қ,ғ* ундошлари билан битган сўзларда ва умуман қаттиқ талаффуз этилувчи сўзларга *-ды* аффикси ўрнида *-дуқ*, *к,г* ундошлари билан тугаган сўзларда ва умуман юмшоқ айтилувчи сўзларга *-ди* ўрнига *-дүк* қўшиб ишлатилади.

Алишер Навоий асарларида аниқ ўтган замон феълини ҳосил қилиш учун *-дуқ*, *-дүк* аффикси актив қўлланилади:

¹⁰ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. с. 46—49. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии в Киргизии. М. — Л., Изд-во АН СССР, 1959. с. 3—21.

...Васли айёми ичра *эрдук* шод,
Шукр этиб қайғудин *эдук* озод.
(Хамса, 279).

Халойиқ бошидин олиб ихтиёж,
Муоф *айладук* икки йиллик хирож...
(Хамса, 354).

Ходиса торожи етиб молға,
Қолдук ўқуш ажз ила бу ҳолға.
(Хамса, 65).

Эмди *келдук* сўз баёниға ва калом достониға.
(АН, ТА, III, 175).

Бу формалар энг қадимги даврлардан бошлаб тил тарихи ва ўзбек халқ шевалари материалларида кўплаб учрайди.

-*дук*, -*дүк* аффикси билан феълнинг аниқ ўтган замон I шахс кўплик формасини ҳосил қилиш Бобурда ҳам Навоийдаги сингаридир: Андижонға бўла Самарқандни иликдин *бердук*,... озуқ-овқатсиз *қолдук*, ўзимиз ҳам Андижонға *келдук*¹¹.

Алишер Навоий асарларида -*дук*, -*дүк* аффикси III шахс бирлиги буйруқ майлини ясаш учун ҳам ишлатилади. Бошқача қилиб айтганда, ҳозирги адабий тилимиздаги III шахс бирлик формасидаги аффикси бўлган -*син*, -*сун* аффикси ўрнида ишлатилади. Масалан, ул хушҳол *ўлдук* — у хушҳол *бўлсун* каби.

Юқоридаги хусусиятлар XVIII аср Эрон тарихчиси Мирза Меҳдихоннинг «Мабони ул-луғат» и ва «Абушқа» да ҳам қайд этилади.

Бу форманинг ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шеваларида қўлланилишини учратмадик. Уларда фақат аниқ ўтган замон феълнинг кўплик формасида ишлатилиши кўзга ташланиб туради.

Мирза Меҳдихон «Луғат»ида — -*дук*, -*дүк* аффикси билан ҳосил қилинган қуйидаги формаларни кўрсатади: *асрадук* — *асрасун*, *сўрдук* — *сўрасин*, *бўлдук* — *бўлсин*.

Буйруқ феълнинг -*дук*, -*дүк* формаси III шахс бирлик формасидан ташқари, ўтган замон феълнинг II шахс кўплик маъносида ҳам ишлатилганлиги учрайди. Бу фарқ Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайи» ида ва «Абушқа»да қайд этилади. «Сабъаи сайёр» да *эрдуклар* сўзини мисолга келтириб, *эрдингизлар* деб таҳ-

¹¹ Заҳиридин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1960. 25—26, 129-бетлар.

лил қилади. Лекин Меҳдихон ҳам шу ҳақда гапириб, *эрдуқлар* сўзини *эрдинлар* тарзида ёзади. *-дуқ*, *-дүк* феъл формалари ва унинг қўлланиши ҳақида Мирза Меҳдихон нима деса, «Абушқа» да ҳам шундай дейилади. У *бордуқ* сўзини *борсун*, *кетдук* сўзини *кетсун* тарзида изоҳлайди:

Вал дағи ичтик ва хушҳол *улдуқ*,
Ғаму меҳнат анго посол *ўлдуқ*.
Мунга тегруки ҳоло соғ *эмишдук*,
Ерини дашту гоҳи тоғ *эмишдук*.
(*Хамса*).

-дуқ, *-дүк* аффиксининг Навоийда *-сун* ёки *-сунлар* шаклида келишини оммавий хусусият деб қарамаслик керак. Чунки *-сун*, *-сунлар* формалари Навоий асарларида анча тор доирада қўлланилади.

Демак, *-дуқ*, *-дүк* формаси Ўрхун-Енисей ёдгорликларидан бошлаб, Маҳмуд Қошғарий ва Алишер Навоий асарларида анча кенг миқёсда тарқалган бўлиб, ўтган замон сифатдоши, аниқ ўтган замон феъли ва баъзан буйруқ феъли кабиларни ҳосил қилиш учун қўлланилган. *-дуқ*, *-дүк* аффикси «Қутадғу билиг» (XI), «Қиссае ул-анбиё» (XIV аср), «Муҳаббатнома» (XIV аср) ва Муқимий, Фурқат каби шоир-ёзувчилар яшаган даврларда пайдо бўлган асарларда учраб туради.

Юқоридаги аффикслар билан бир қаторда, XIII—XIV асрлардан бошлаб, айниқса, Навоий давридан эътиборан, *-дық(-ды+к)*, *-дик(-ди+к)* аффикси мустақил ҳолда қўлланила бошланишини кузатиш мумкин. Шу даврдан бошлаб, бу аффикс оммавий равишда ишлатиладиган бўлиб қолди ва адабий тил нормаси сифатида мустаҳкамланди. Демак, энди *-дық*, *-дик* барча соҳаларда *-дуқ// -дүк*, *-туқ// -түк* формалари ўрнини эгаллай бошлади. Бу хусусият тобора кенг оммалашиб келганлигини қайд этиш ўринлидир. Демак, *-дық// -дик*, *-дуқ// -дүк*, *-туқ// -түк* формаларига нисбатан янги аффикс ҳисобланди.

Қорлуқ-чигил-уйғур шеваларида аниқ ўтган замон феълларининг бундай формада келиши уларнинг вакилларининг жуда узоқ вақтлардан бери ўтроқ ҳолда ҳаёт кечириб келганликлари, мустаҳкам алоқада бўлганликлари, шеваларнинг эса қадимий тарихга эга эканлигидан дарак беради.

Ўзбек халқ шеваларининг бир группасида *-дъмъз* (*-дымыз// -димиз*) аффиксининг ҳам актив формада бўл-

ганлиги тарихий фактдир. У шеваларда аниқ ўтган замон феълининг биринчи шахс кўплиги, кўпинча *-дъмъз* форманти билан ҳосил қилинади. Масалан: *бордъмъз*, *йъвордъмъз*, *келдъмъз* кабилар.

Маълумки, аниқ ўтган замон феълининг *-дъмъз* аффикси ёрдами билан ясалиши энг қадимги формалардан ҳисобланади. Тарихий нуқтаи назардан *-дъмъз* формаси *-дум*, *-дўм*, *-ду*, *-дў*, *-дўғ*, *-дўғ*, *-дўқ*, *-дўқ*, *-тўқ*, *-тўқ* формаларига нисбатан ҳам анча эскидир.

Шундай қилиб, тарихий жиҳатдан юқоридаги аффикс формаларининг манбаларда қўлланилиш ўрни қуйидагича: *-дымыз*, *-димиз*; *-дўқ*, *-дўқ*; *-дық*, *-дик*.

Аниқ ўтган замон феълининг биринчи шахс кўплиги қадимги туркий ёдгорликлар тили ва «Девону луғотит турк» да ҳам *-дымыз*, *-димиз* формасида қўлланилган: эчтис үгүзүг кәчиг — сизин *кәчдимиз*, тун *қатдымыз*. Болчуқа тақ үнтүрү *тәгдимиз* — мы переправились без брода через реку Иртиши и, не делая остановки на ночь, рано утром достигли Болчу (ПДП, 63), ол анта *йоққышдымыз* — то войско мы там уничтожили (ПДП, 31), эртис үгүзүг кәчә *кәлтимиз* — мы пришли пройдя через реку Иртиш (ПДП, 63), сүсин *санчтымыз*, илин *алгымыз* — их войско мы переколотили, их племенной союз покорили (ПДП, 32), *тоғдумуз* эрти — мы родились, нәчә *өлүрдүмүз* әрсәр — сколько умершвляли (ПДП, 188); биз *бардымыз* — биз бордик (ДЛТ, I, 316), кудруқ қатығ *түгдимиз*, Тәңриг өгуш *өкдимиз* — отлар думини қаттиқ тугдик, Тангрига кўп халид ўқидик (ДЛТ, I, 438), кәсмәләрин *кәстимиз* — отларнинг ёйларини кесдик (ДЛТ, I, 407), кәлинизләйу *ақтымыз* — селдек уларга оқдик (ДЛТ, I, 329).

Профессор С. Е. Малов феълнинг бу формаси энг қадимги формалардан эканлигини алоҳида қайд этади¹². Тил тарихига оид бошқа материалларда ҳам бу форма учрайди. Қарши шахридан топилган «Тафсир» ёдгорлиги ана шундай манбалар жумласига қиради. Масалан, биз йети башларымыз дақыйунусдын *қачтымыз*, бир тунликунли өнкүр *йатдымыз*, *убдымыз*...¹³

Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида *-дымыз*, *-димиз* формасининг қўлланилганлигини учрат-

¹² Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, С. 38—48.

¹³ Боровков А. К. Из материалов для истории узбекского языка // Тюркологический сборник. Т. II. М. — Л.; Изд-во АН СССР, 1957, с. 73—76—77.

мадик. Демак, бу даврга келиб, бу аффикс истеъмолдан чиққан бўлиши лозим.

Қайд этилган формалардан ташқари, Тошкент шева-сида *-дув*, *-дувуз*, *-дувузэ*, *-дузэ*, *-дувзэ* каби аффикслар ҳам аниқ ўтган замон феълининг биринчи шахс кўплик формасини яшаш учун қўлланилади¹⁴.

Юқоридаги аффиксларнинг ҳосил бўлишини қуйида-гича фонетик ўзгаришлар билан юзага келганлигини қайд этиш мумкин: *-дуқ// -дүк*, *-дуғ// -дүг*, *-туқ// -түк*, *-дув// -дүв*, *-дувза// -дүвзэ*, *-дымыз// -димиз*, *-тымыз// -тимиз*, *-дъмъз > -дъвъз > -дъвүз > дувүз // -дувузэ*, *-ду: уз > -ду: з > -дуз > -дузэ* каби. Бошқача қилиб айтганда, *-в*, *-к // -қ > г // < -мыз // -миз > -мыз < -въз < -бъз* ўзгаришларни ўз бошидан кечирганлигини қайд этиш мумкин.

Шундай қилиб, ҳар иккала аффикслар тарихий манбаларда ўз ўрнига эга бўлган. Аффикслар сифатида ҳар иккаласи энг қадимги манбалардан бошлаб учрайди. Лекин *-дуқ // -дук* дастлабки вақтларда аниқ ўтган замон феъли вазифасида (II шахс, кўплик) қўлланилмасдан, бошқа функцияларни бажариб келган. У вақтда бу маънода, асосан, *-дымыз// -димиз* аффикси қўлланилар эди. Буни С. Е. Малов ҳам алоҳида кўрсатиб ўтган¹⁵. «Девону луғотит турк», «Тафсир» сингари ёдгорликларда актив ҳолда, Навоий ва унинг замондошлари асарлари тилида параллел равишда *-дуқ// -дүк*, *-туқ// -түк* формалари ишлатилиб туради. Чунки Навоий даврдан бошлаб, мавжуд ёзма ёдгорликлар тилида *-дық(-ды+қ)*, *-дик(-ди+к)* аффиксининг мустаҳкам ўрин ола бошлаганлиги ва оммавий равишда қўлланилиши адабий тил учун норма сифатида кўзга ташланади.

Аниқ ўтган замон феълининг биринчи шахс кўплик формалари қипчоқ шевалари материалларида *-дық*, *-дик*, *-тық*, *-тик* аффикси билан ҳосил қилинади: бизэр уватган қатты-қатты жүрүп//жирип *кэттик*, бизэр үйгә бардық, уңа барып жэттик, нимә болайкән дэп қорқып қалдық (ғарбий қипчоқ шевалари); гәпиришкә олардан қорқдық, тос-топаланыны чығарып *кэттик*, соғун кәп авқат *жэдик*, (шарқий қипчоқ шевалари).

Бу жиҳатдан ўғуз шевалари ҳам ўхшашдир. Чунки уларда ҳам биринчи шахс кўплик формалари *-дық*, *-дик*, *-тық*, *-тик* шаклларида ишлатилади¹⁶. Масалан: барғаннан соң *отырдық*, тойа *гэттик* ва бошқалар.

Шундай қилиб, *-дымыз*, *-димиз*, *-тымыз*, *-тимиз* фор-

¹⁴ Гулямов Я. Г. Грамматика Ташкентского говора. Ташкент, Фан, 1968, с. 112.

¹⁵ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, с. 48—49.

¹⁶ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I, 162-бет.

мантини аниқ ўтган замон феълининг I шахс кўплигининг дастлабки формаси деб қабул қилиш одат тусига кириб қолганлиги аниқ фактдир. Бу аффикс сўнгги даврларда куйидагича ўзгаришга учраган: *-дық < -дуқ // -дуғ; -дик < -дук // -дуг* каби.

4. Самарқанд, Бухоро, Каттақўрғон, Наманган, Қарши, Шаҳрисабз ва Ургут каби шеваларда ассимиляция ҳодисаси кучли. Шунга кўра, *-лъм, -лум, -лъқ, -лък, -лъ* каби аффикслар ҳам аниқ ўтган замон феълининг бирлик формаларини ҳосил қилиш учун ишлатилади: борип *кэллим* (Самарқанд), мехни қопорип *эллиц* (Бухоро), севуп *қоллум* (Қарши), бъзэ боғғэ *боллък* (Каттақўрғон).

Қипчоқ ва ўғуз лаҳжалари материаларида ҳам маълум даражада ассимиляция ҳодисасининг мавжудлиги кўзга ташланиб туради. Аниқ ўтган замон феълининг биринчи шахс бирлик ва кўplik формаларидаги *-тық, -тик, -тим* кабилар шулар жумласидандир.

5. Фарғона, Жиззах, Шаҳрисабз, Ўш ва Каттақўрғон типли (Пайшанба, Янгиқўрғон каби) шеваларда биринчи шахс кўplik формасига *-дъй, -тъй, -лъй* сингари кўри-нишларга ҳам эга бўлади. Иккинчи шахс кўplik форма-сида эса *-дъз, -тъз* аффикси қўлланилади.

Сўнгги хусусият Тошкент ва у типли (масалан, Паркент каби) шеваларда ҳам анча мустақам сақланган формалардан саналади.

Қипчоқ группа шеваларида сингармонизм ҳодисаси билан боғлиқ бўлган ҳолда жарангсизланишнинг мавжудлиги кўзга ташланади. Масалан: *-динис, -тиңис* каби. Бу шеваларда учинчи шахс бирлиги билан кўплиги фақат бирлик формасидагина қўлланилади. Демак, ўзбек адабий тилидаги *-лар* форманти ва қорлуқ-чигил-уйғур шеваларидаги *-лар, -лэр, -ла, -лэ* ёки *-штъ, -ьштъ* ҳолатдаги кўplikни англлатувчи аффикслар қипчоқ шева-ларида қўлланилмайди. Унинг кўplik маънолари контекст-да реаллашади.

Шуни айтиш керакки, ҳар учала шахснинг бирлик ва кўplikларида ҳам ўзакнинг қаттиқ ёки юмшоқ келишига қараб, аниқ ўтган замон феъли формалари ҳам қаттиқ ёки юмшоқ ҳолатга эга бўлади. Масалан: чавдым-чав-дым, бэрибир чэрчэп *қалдым*, мэн сэни қанча *кўттим* бийирдэ, ишти вақлы *бажарды*, бу жыл көп иш *қылдық*.

Қипчоқ шеваларидаги бу хусусиятни аниқ тасаввур этиш учун куйида *бармак, кэлмэк, ичмэк, атмақ* феъл-ларини туслаб кўрайлик:

Бирлик

I шахс *бардым, кэлдим, аттым, ичтим*

II шахс бардың, кэлдиң, аттың, ичтиң

III шахс барды, кэлди, атты, ичти

Кўшлик

I шахс бардың, кэлдик, аттық, иштиқ

II шахс бардыңыс, кэлдиңис, аттыңыс, ичтиңис

III шахс барды, кэлди, атты, ишти

Еки: көп адамнар иччи боп кэлхөздөн кәтип қалды, хәшәрчилар пахтани (пахтаны) тәрип болты кабилар.

Ўғуз лаҳжасидаги аниқ ўтган замон феъллини ясовчи формантлар қорлуқ-чигил-уйғур ва қипчоқ шеваларида анчагина умумийлик томонларига эга. Бу биринчи шахс бирлик ва кўплик, иккинчи ва учинчи шахс бирлик формаларида кўзга ташланади. Баъзи аффиксларни чоғиштириб кўрайлик. Масалан: қипчоқда: *-дыңыз// -диңиз, -тыңыз// -тиңиз; -дыңыс// -диңис, -тыңыс// -тиңис*. Масалан: жавун болар бомасыны *кордиңис-мә, сиз алдыңыс* дөп жүрүпән, чәчә сизәм кәп-кәттәнис-мә, ашты түзини *таттыңысма жоқма*. Ўғуз лаҳжасида ҳам худди юқоридагига ўхшашдир. *сынавы бәриб болдыңыз-арма, нә хавар әкелдиңиз* кабилар.

Учинчи шахс бирлиги билан кўплиги қипчоқ шеваларида фарқланмайди (форма жиҳатдан), ўғузларда эса кўплик формаси учун *-ла// -лә* аффикслари қўлланилади: *-дъла, -дилә, -тъла, -тилә*. Масалан: оғуланган йипәкни мәни бойныма *ташадыла*, кәрвәнлә азан билан гәлип *отыравердилә*, ахыры дарвазаны *қақтыла* кәрвәнлә, барса *гәлирә гәтиллә* каби.

Учинчи шахс кўплик формаси ва бирлик формаси қадимги туркий обидалар тилида ҳам деярли фарқланмайди ва асосан бирлик аффикси орқали берилади. Бу даврдаги ёдгорликларда кўплик формаси ҳам учрайди, лекин у кўпроқ буйруқ феъли ва сифатдош формаси учун ишлатилади. «Девону луғотит турк» даврига келиб, энди кўплик учун алоҳида аффикс формалари (*-дылар, -дилар, -тылар, -тилар*) актив қўлланила бошлайди.

Биз ҳар бир мавзунинг охирида, юқорида айтиб ўтилганидек, аффикслар жадвалини бериб боришни лозим топдик. Чунки шу формалар орқали тарихий даврлардаги тилимизда юз берган ўзгаришларни тасаввур қилиш имкони туғилади. Дастлабки аффикслар жадвали «Ўзбек диалектологиясидан очерклар» (1971) да берилган бўлиб, уларнинг анчагина қисми мунозарали эди. Бу ишда жадвал тўлдирилди, аниқликлар киритилди ва мукамал ҳолга келтирилди. Масалан: «Очерклар» да «Қадимги туркий обидалар» тилида аниқ ўтган замон феъли ясовчи қўшимчаларнинг ҳаммаси бўлиб 28 таси кўрсатилган эди. Ҳо-

зирги ҳолатда эса 64 та деб белгиланмоқда. Бошқа манбаларда ҳам бир қатор қўшимчалар қўшилди, аниқликлар киритилди. Улар янгидан берилган жадвалларда ҳам ўз ифодасини топган.

АНИҚ ЎТГАН ЗАМОН ФЕЪЛИ АФФИКСЛАРИ

ё з м а м а н б а л а р

Қ а д и м г и т у р к и й Д Л Т Н а в о и й
о б и д а л а р

-дым	-ди	-дуқ	-дым	-дуқ	-дим
-дим	-ты	-дүк	-дим	-дүк	-тим
-дум	-ти	-туқ	-дум	-дуғ	-дум
-дүм	-дымыз	-түк	-дүм	-дүг	-тум
-тым	-димиз	-дығ	-тым	-туқ	-динг
-тим	-думуз	-диг	-тим	-түк	-дунг
-тум	--дүмүз	-тығ	-тум	-дымыз	-тинг
-түм	-дүмиз	-тиг	-түм	-димиз	-тунг
-дам	-тымыз	-дыңыз	-дуң	-тымыз	-ди
-дәм	-тимиз	-диңиз	-дүң	-тимиз	-ти
-там	-тумуз	-тыңыз	-дың	-дыңыз	-дуқ
-тәм	-түмүз	-тиңиз	-диң	-диңиз	-дук
-дың	-дымаз	-тығыз	-тың	-тыңыз	-тук
-диң	-димэз	-тигиз	-тиң	-тиңиз	-дингиз
-тың	-дамаз	-дылар	-ды	-дылар	-дунгуз
-тиң	-дәмэз	-дилэр	-ди	-дилэр	-тингиз
-дуң	-тамаз	-тылар	-ты	-тылар	-түнгүз
-дүң	-тәмэз	-тилэр	-ти	-тилэр,	-дилар
-туң	-тымаз	-ды			-тилэр
-түң	-имэз	-ди			
-ды		-ты			
		-ти			

Қорлуқ-чигил-уйғурлаҳжаси

Тошкент Фарғона Андижон Марғилон

-дъм	-дъм	-дъм	-дъм
-тъм	-тъм	-тъм	-тъм
-дъң	-дъң	-дъң	-дъң
-тъң	-тъң	-тъң	-тъң
-дъ	-дъ	-дъ	-дъ
-тъ	-тъ	-тъ	-тъ
-дук	-дъй	-дък	-дък
-дув	-тъй	-тък	-тък
-гуз	-дъз	-дъйнәр	-дъңъз
-тук	-тъз	-дъңъз	-дъйъз
-дъмъз	-тъс	-дъйъз	-тъңъз
-дъвуз	-ъштъ	-тъйъз	-дъ(ләр)
-дъңъз			-тъ(ләр)
-дъйъз			
-дъз			
-тъз			
-ъштъ			
-дъйлә			
-дълә			
-тълә			

Шахрисабз Қарноб Қўқон Жиззах

-дим	-ник	-дъм	-дъм	-дъм
-тим	-нук	-дум	-тъм	-тъм
-дум	-лийлә	-тъм	-дъң	-дъң
-лим	-дизлә	-дъң	-тъң	-тъң
-ним	-тизлә	-тъң	-дъ	-дъ
-диң	-тиз	-дъ	-тъ	-тъ
-тиң	-низ	-ту		-дъйъз
-лиң	-низлә	-лъ	-дък	-тъйъз
-ниң	-лизә	-тъ	-тък	-дъй
-ди	-лизе	-дук	-лъңъз	-дълә
-дилә	-лизлә	-дуг	-дъйъз	-тълә
-де	-дийлә	-тук	-дъз	
-ле	-тийлә	-дък	-ъштъ	

-оум	-тъң	-тым	-тым	-ди
-тум	-дъ	-тим	-тим	-дик
-диң	-тъ	-дың	-дың	-дингиз
-дуң	-дък	-диң	-диң	-диләр
-тиң	-дъңъз	-тың	-тың	
-туң	-дъиъз	-тиң	-тиң	
-лиң	-тъңъз	-ды	-ды	
-ди	-тъйъз	-ди	-ди	
-ти	-дъз	-ты	(-ты)	
-ду	-дъ	-ти	-ти	
-ту	-тъ	-дық	-дық	
-ли		-дик	-дик	
-дуңуз		-тық	-тық	
-диңиз		-тик	-тик	
-тиңиз		-дыңыс	-дыңызләр	
-дилә		-диңис	-диңизләр	
-тилә		-тыңыс	-тыңызләр	
		-тиңис	-тиңизләр	
		-ды	-дыла	
		-ди	-дилә	
		-ты	-тыла	
		-ти	-тилә	

АНИҚ ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФЕЪЛИ

Ўзбек адабий тилидаги сингари ўзбек халқ шеваларида ҳам ҳозирги замон феъли аниқ ҳозирги замон феъли ва ҳозирги-келаси замон феъли деб икки турга бўлинади. Терминларни қўллашдаги баъзи чалкашликларга қарамасдан (масалан конкрет ҳозирги замон феъли, аниқ ҳозирги замон феъли, ҳозирги замон давом феъли, ҳозирги замон гумон феъли), мавжуд лингвистик материалларнинг ҳаммасида ҳозирги замон феъли юқоридагича икки қисмга бўлиниб ўрганилади ва таҳлил этилади. Ҳозирги замон феъли, жумладан аниқ ҳозирги замон феъли формалари ва уларнинг қўлланилишига бағишланган турли хил характердаги материаллар мавжуд ¹⁷. Лингвистик адабиётларнинг аксариятида

¹⁷ Кононов А. Н. Грамматика узбекского языка. Ташкент: Госиздат УзССР, 1948, с. 156—160; Решетов В. В. О категории настоящего времени в узбекском языке // Доклады АН УзССР. Ташкент, 1948, с. 31—37.; Фуломов А. Ф. Феъл. 33—34-бетлар; М у т а л л и б о в С. XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси. 56—57-бетлар.; Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. М., 1957, с. 81—140; Решетов В. В. Узбекский язык. Введение. Фонетика. Ташкент: Госучпедгиз УзССР, 1959, с. 35—36; Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси.

ҳозирги замон феълнинг классификация системаси классификация масаласига бир хилда ёндашилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида аниқ ҳозирги замон феълни ҳосил қилиш учун қуйидаги уч аффикс қўлланилади: *-яп*, *-ётир*, *-моқда*, *-моқда* аффикси адабий тилимизда 1920 йилдан бошлаб актив ишлатиладиган бўлиб қолди. *-яп* ва *-моқда* аффикслари эса 1929 йил май ойида бўлиб ўтган тил ва имлога бағишланган конференцияда адабий тил нормаси сифатида қабул этилган эди. Ҳар учала аффикснинг қўлланилиши бир хил даражада бўлмаса ҳам, уларнинг маъноси бир-бирига жуда ҳам яқин бўлиб, фарқли томонлар фақат стилистик жиҳатдан кўзга ташланиб туради. Шу сабабли *-яп*, *-ётир* ва *-моқда* аффиксларининг бир-бирига синоним сифатида қўлланилиши адабий тил нормасига мос келади.

Юқоридаги аффикслардан *-яп* ва *-ётир* аффикслари стилистик нуқтаи назардан *-моқда* аффиксига нисбатан сермахсулроқ ҳисобланади. *-яп* аффикси, ўз навбатида, *-ётир* аффиксига нисбатан активроқ қўлланилади.

-яп аффикси Фарғона водийсидаги Андижон, Фарғона, Қўқон, Марғилон, Ўш, Жиззах, Каттақўрғон, Пайшанба, Янгиқўрғон каби шеваларнинг характерли хусусияти бўлса¹⁸. *-ётир* аффикси ўғуз ва қипчоқ шевалари материалларига мос келади¹⁹. Ана шу 60 йилдан кўпроқ вақт ичида ҳар иккала аффикс ҳам адабий тил нормаси сифатида кенг қўлланилиб келмоқда.

81—83-бетлар; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. 1962; Гулямов Я. Г. О некоторых особенностях словоизменения глаголов в Ташкентском говоре, с. 211—224, 216—217; Кононов А. Н. Категория времени в современном узбекском языке. М., 1968, с. 103—109; Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. Тошкент; Фан, 1967, 199—201-бетлар; Усманов К. Формы настоящего времени глаголов в говорах узбекского языка, АҚД. Ташкент, 1969; Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х., Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқутувчи, 1980, 352—366-бетлар; Ражабов Н. Ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл замонларининг баъзи мунозарали масалалари//Ўзбек тили грамматик қурилиши материаллари. Самарқанд, 1984, 22—28-бетлар каби.

¹⁸ Решетов В. В. Узбекский язык. Часть I, с. 50.; Решетов В. В. Современный узбекский язык. Ч. I. Ташкент: Госиздат УзССР, 1946, с. 3.; Гулямов Х. Джизакский говор узбекского языка. АҚД. Ташкент, 1954, с. 12—13.; Фарманов И. Ошский говор узбекского языка. АҚД, с. 16; Ражабов Н. Ўзбек тилининг Фарбий Самарқанд шевалари. Тошкент: Фан, 1977, 94—99-бетлар.

¹⁹ Боровков А. К. Краткий очерк грамматика узбекского языка//Узбекско-русский словарь. М.: Госиздат иностр. и нац. словарей. 1959. с. 680.

Аниқ ҳозирги замон феълени ҳосил учун килиш *-яп*, *-ётир* ва *-моқда* аффиксларининг қўлланилиши тилимизнинг бойлигини, унинг ранг-баранглилигини кўрсатишга хизмат қилади. Биз қуйида уларга алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтамиз.

-яп аффикси ҳозирги вақтда энг маҳсулдор аффикс бўлиб, аниқ ҳозирги замон феълининг катта қисми фақат шу формант орқали ҳосил қилинади. Унинг ҳозирги замон феълени ясаши, унинг феълнинг қайси формасига қўшилиб келиши ҳақида икки хил фикр ҳукм суриб келмоқда:

а) феълнинг равишдош формаларига *-яп* аффиксини қўшиш билан аниқ ҳозирги замон феълени вужудга келтириш. Масалан: *бора + яп + ман*, *ёза + яп + ман* каби;

б) феълнинг буйруқ, формаси, унинг ўзагига тўғридан-тўғри *-яп* аффиксини қўшиш билан аниқ ҳозирги замон феълени ҳосил қилади. Масалан: *бор + яп + ман*, *ёз + яп + ман* каби.

Иккинчи фикр профессор В. В. Решетов томонидан айтилган бўлиб, орфография масалаларига бағишланган турли йиғилишларда (конференция ва кенгашлар каби) ва илмий асарларда тўла равишда асослаб ва исботлаб берилган эди. Бу фикр кўпчилик мутахассислар ва жамоатчилик томонидан маъқулланди. Натижада «Ўзбек орфографиясининг асосий қоидаларида» (1956) ўз аксини топди. Ўзбек орфографиясининг амалдаги қоида-қонунларининг тасдиқланганлигига 30 йилдан кўпроқ вақт ўтди. Ана шу орфография қоидаларида аниқ ҳозирги замон феълининг аффикси *-яп* феълининг буйруқ формасига, яъни унинг ўзагига қўшилиши кўрсатилган.

Феълнинг замонлари, функционал формалари, майллари, нисбатлари кабиларнинг ҳаммаси унинг буйруқ формасидан ҳосил қилинади деган фикрни М. Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги материаллар ҳам қувватлайди, чунки «Девон» да буйруқ феълининг асос қилиб олинishi, феъл ҳосил қилувчи аффиксларнинг буйруқ феълга қўшилиши алоҳида ҳисобга олинган. Шунинг билан бирга, Маҳмуд Кошғарий буйруқ феълининг ўзакка тенг келишини ҳам қайд этади²⁰.

-Яп аффиксининг мустаҳкам қонунлашиб актив ҳолга келганлиги ва феълнинг ўзагига қўшилиши аниқ нормага тушганлигига қарамасдан, ҳали ҳам айрим тилшунослар,

²⁰ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III томлик. II том, 41—47-бетлар.

редакция ва нашриёт ходимлари ўртасида *-ял* аффикси феълнинг равишдош формасига қўшилади, деган фикр ҳукм суриб келмоқда. Баъзан эса равишдош формаси орқали аниқ ҳозирги замон феъли ясашнинг маъқул эмаслиги ўз вақтида матбуотда қаттиқ танқид қилинган эди²¹. Бизнингча, бу соҳада ҳам бир хилликка эришиш ва шу йўл билан орфографиянинг стабиллигини таъминлаш мумкин. Бу эса феълнинг ҳамма замон ва формалари унинг буйруқ формаси ўзагидан ҳосил қилинади, деган фикрга тўла амал қилиш йўли билан амалга оширилади. Чунки бу ҳол орфографиямиз қоидаларида қонунлашган.

Ана шу 35 йилдан кўпроқ вақт ичида профессор В. В. Решетовнинг фикрлари амалий ҳаётда янада мустаҳкамланди ва адабий тил нормаси сифатида оммавий тус олди. Сўнгги вақтлар нашр этилган дарслик, кўлланма ва ҳар хил характердаги илмий асарларда ҳам бу қоида ҳисобга олинди ва ўзининг тўла ҳаққоний ўрнини эгаллади. Лекин айрим тилшунослар бунга риоя қилмаётганликлари гайритабиийдир. Бу ўзбек орфография ва адабий тил нормасидан четга чиқиш деб қаралиши керак. Ҳар ҳолда, феълнинг равишдош формасидан аниқ ҳозирги замон феълени яшаш тўғрисидаги уринишлар ўринсиз ва беҳуда ҳаракатдир. Уларнинг фикрларига асосланиб, ўзбек орфография қоидаларига қайта ўзгартириш киритиладиган бўлса у ҳолда тилшунослигимизда чалкашлик келиб чиқади ва тилшунослик бундан зарар кўради. Чунки бу соҳадаги анъана жуда ҳам қадимийдир. Унинг тарихи «Девону луғотит турк» ва ундан олдинги манбалар билан боғланади, деб мулоҳаза юритиш тўғрироқдир. Шунинг учун ҳамма тилшуносларнинг, нашриёт ва матбуот ходимларининг вазифаси юқоридаги орфография нормаларини мустаҳкамлаш ва мукамаллаштиришдан иборатдир. Баъзи тил материалларида эса *-ял* аффикси феълнинг негизига қўшилади, деган фикр ҳам учрайди. Бу ўринда ҳам бироз англашмовчилик бор. Чунки ўзак билан негиз бир-бирларидан фарқланишини ҳисобга олиш зарур. Яхшиси, бу ўринда негиз терминини ишлатмаслик маъқулроқдир.

Сўнгги йилларда чиққан кўпгина лингвистик материалларда аниқ ҳозирги замон феълнинг ясовчи

²¹ Решетов В. В. Состояние и задачи узбекской диалектологии // Вопросы узбекского языкознания. Ташкент: Изд-во АН УССР, 1954, с. 134–135.

қўшимчаси *-япти* деб берилмоқда²². Бу ўринда *-япти* қўшма аффикси бўлиб, *-ял* аниқ ҳозирги замон феъллини ҳосил қилувчи аффикс эканлиги, *-ти(-ди)* шахс-сон (III шахс бирлик формаси) аффикси эканлигини эса тутиш лозим. Тажрибада эса студентлар, айрим ўқитувчилар ҳам худди юқоридаги сингари аниқ ҳозирги замон феъллини ясовчи аффикси *-япти* деб нотўғри тушуниш ҳоллари учраб туради. Маълумки, ҳар нарсанинг ўз номи ва белгиси бор. Шундай экан, уларни ўз номлари ва белгилари билан юритиш мақсадга мувофиқдир. Бу фикр аниқ ҳозирги замон феъли аффикси (*-яп*) ва феълнинг шахс-сон аффиксларига ҳам (*-ти*) бевосита тааллуқлидир.

-ял аффикси билан аниқ ҳозирги замон феъллини ҳосил қилиш (адабий тил нормаси сифатида) 1929 йилдан бошланган бўлса ҳам, у турли манбаларда, бадиий асарларда бирмунча илгари вақтдан бошлаб қўлланилиб келинар эди. Лекин у ҳозирги ҳолатга нисбатан жуда ҳам кам даражада қўлланилар эди. Умуман, аниқ ҳозирги замон феъли ўтган ва келаси замон феълларига нисбатан анча сўнгги давр маҳсулидир. Чунки тарихий ёзма ёдгорликлар ва бадиий асарлар намуналарида, асосан, ўтган ва келаси замон феълларининг қўпроқ қўлланилганлигини қўрамыз.

Қорлуқ-чигил-уйғур группа шеваларида аниқ ҳозирги замон феъллининг буйруқ формаси ўзагига *-йәп* аффиксини қўшиш билан ясалади. Бу энг маҳсулдор аффикс бўлиб, аниқ ҳозирги замон феъллининг асосий қисми фақат шу формант орқали вужудга келади. Масалан, *озләръ бәрйәптъләрмъ* (Андижон), шунга хәпә болъп *келйәпән* (Кўкон), сән *йзйәпсән* (Жиззах), *келън эйъм кәлйәптъ*, сеп очкәнъ йр йр. . . (Фарғона), *бъзә ьстәнсәгә бәрйәпмъз*, эшир корей *тәрйәптъ* (Каттакўрғон) ва бошқалар.

Баъзан *-йәтър*, *-йәтп* аффикси билан ҳам аниқ ҳозирги замон феъллининг қўлланилиши зиёлилар ва юқори синф ўқувчилари нутқлари учун характерлидир. Тўпланган диалектологик материалларнинг далолат беришича, *-йәтър* аффикси Каттакўрғон ва Қарноб шевалари материалари билан қўпроқ боғлиққа ўхшайди. Масалан кәнспек *йозә йәтърмән*, ьшләп *йәтър*, тәмәшәгә *бәрйәтърмъз*, бәләлә мәктәпгә (*-ка*) *кәләйәтър* (Каттакўрғон,

²² Дониёров Х. Желашган диалектнинг характерли морфологик хусусиятлари. СамДУ асарлари. 102-яңги серия. Самарқанд: СамДУ нашриёти. 1960. 52-бет; Абдуллаев Ф. А. Тил қандай ривожланади. Тошкент: Фан, 1972.

Пайшанба, Янгикўрғон), ҳозърга қадар мэрръ қай-
ларъндэн кэмсут *эьнэ йэтьр*, су:гэ тойгөн қой жойъге
чъкъэб йэтьр (Ҳарноб) каби.

Мисоллардан кўриниб турганидек, *-йэтьр* аффикси
бевосита феъл ўзагига эмас, балки равишдошнинг *-э*
формасига кўшилиб келмоқда. Оддий сўзлашув нутқида
ҳам, асосан, шу хилдаги тартибдан фойдаланилади.
Бу эса шевалар материалларининг оғзаки нутқ қоида-
лари билан ўзаро боғланганлигининг нишонидир.

Тошкент ва Фарғона шеваларида аниқ ҳозирги замон
феълнинг ясалишида *-йэтьр* аффикси иштирок этмайди.
Тўғрироғи, адабий тил, радио, матбуот кабиларнинг актив
таъсири остида уларда ҳам қисман бу форма ўзлашиб
бормоқда.

-йэтьл формаси феълнинг ўзагига кўшилган ҳолда
қўлланилади. Масалан Жиззахда: мэн йон йотълмэн,
бъз йозйотълпъз каби.

Баъзан равишдош билан бириккан ҳолда келиб, аниқ
ҳозирги замон феъли маъносини ҳам билдириши мум-
кин. Демак, бундай ҳолда аффикс ҳолида эмас, мус-
тақил сўз (феъл) ҳолида келади. Масалан Андижонда:
бъзэм зэвутка кърволъб ъшлэб *йэтьлпъэ*, дэдэсъ олгэндэн
кейън бър ълож қълъб укэлэрънъ йэвэш қълъб *йэтьлпъдэ*
каби.

Худди шу *-йэтьл* формаси билан бевосита боғлиқ бўл-
ган *-этул* кўшимчаси ҳам аниқ ҳозирги замон феълни
ясаш учун хизмат қилади. У кўпроқ Ургут ва Шаҳри-
сабз шеваларига тааллуқлидир: *бэрэтулман//бэрэтулпан*,
бэрэтулсан, *бэрэтулмиз*, *бэрэтулсиз* каби.

Самарканд-Бўхоро типли шеваларда аниқ ҳозирги
замон феъли формаси *-эл* аффикси билан ясалади ва
адабий тилдаги *-ял,-ётур,-моқда* аффикслари вазифасини
ўтайди. Адабий тилдаги формалар эса шевалар мате-
риалларида деярли учрамайди. Агар баъзан учраб қолса,
зиёлилар нутқида хос бўлиб, уни адабий тилга мосла-
шиш деб ҳисоблаш лозим. Масалаң, регистонга қизиқ та-
мошо *болэпти*, укам дукэнга *шилэпти*, биз ишдан *чикэп-*
миз//чикэммиз, фэти жэрасини иллийдан *келэпти* ва
бошқалар.

-эл аффикси билан аниқ ҳозирги замон феълни ҳосил
қилиш Бўхоро, Карши, Ургут, Шаҳрисабз каби шевалар
учун ҳам характерлидир. Буларда баъзи фонетик ўзга-
ришлар борлиги кўзга ташланиб туради. Кўйидаги наму-
наларга диққат қилинг:

Бухоро шевасида

Бирлик	Кўплик
I шахс <i>йэзэпман</i>	<i>йэзэпмиз</i>
II шахс <i>йэзэпсан</i>	<i>йэзэпсиз</i>
III шахс <i>йэзэпти</i>	<i>йэзэптилэр</i>

Шаҳрисабз шевасида

I шахс <i>ишлэпман</i>	<i>ишлэмиз</i>
II шахс <i>ишлэпсан</i>	<i>ишлэпсилэ</i>
III шахс <i>ишлэпто</i>	<i>ишлэпто</i>

Қарши шевасида

I шахс <i>бэрэмман</i>	<i>бэрэббъз</i>
II шахс <i>бэрэпсан</i>	<i>бэрэпсъз</i>
III шахс <i>бэрэпту</i>	<i>эрэтула</i>

Ургут шевасида

I шахс <i>бэрэмман</i>	<i>бэрэтуммиз</i>
II шахс <i>бэрэпсан</i>	<i>бэрэтупсиз</i>
III шахс <i>бэрэпту</i>	<i>бэрэтула</i>

Сўнги йиллардаги тадқиқотларига кўра, *-оп* аффикси билан аниқ ҳозирги замон феълини ҳосил қилиш Сурхондарё областидаги Сарносиё, Денов каби районлар территорияларидаги шевалар учун ҳам характерлидир²³.

Аниқ ҳозирги замон феълининг маъносини англаувчи *ёт, қил, эт, ёр, ўтир, тур, айла* кабилар қўшма феъл таркибида ҳам келади.

Қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасидаги шевалардан Самарканд, Қарши, Ургут, Бухоро шеваларида *тур* феъли ўрнида, кўпинча, *тохта* феъли кўлланилади ва феълнинг равишдош формаси билан биргаликда келиб, аниқ ҳозирги замон феъли маъносида кўлланилади. Масалан *келиб тохтаң, айгиб тохтаң, оқыб тохтаман, бориб тохтаммиз* каби.

Тошкент ва Қарноб шеваларида бу феълни ҳосил қилиш учун феъл ўзакларига *-вэт* аффикси қўшилиб, ундан сўнг тегишли шахс-сон аффикслари келтирилади: *қэх кэйвэссан, егасъ кевэткәнънъ бълადъ* (Тошкент), *ошә ънәкнъ әйтвәттъ, ъшләвәтмъз дегин* (Қарноб) ва бошқалар.

Тошкент ва Қарнобдаги бу хусусиятни Паркент шева-

²³ Раҳимов С. Сурхондарёдаги ўзбек шеваларининг таснифи масалалари // УТА, 1985, 5-сон, 61—65-бетлар.

сида ҳам учратамиз: чърнълль ъдэрэ учун *эпкевэттъзмъ*, *ха*, *ъдэрагэ эпкевэттъм*, *эпкевэгкэн қъзмъз беткэ лэйук* йорйор каби.

-*вот* аффиксининг шевалараро тарқалиши хақида айрим методик қўлланмаларда, жумладан «Ўзбек тилидан қўлланма» да ҳам қайд этиб ўтилади. Масалан; Тошкент областининг Паркент ва Пискент районлари шеваларида *кевэттъм*, *кевэттълэ* каби²⁴.

Аниқ ҳозирги замон феълининг -*вот* формаси билан ясалиши Қосонсой районидаги баъзи қишлоқ шеваларида, масалан, Чиндавул шевасида ҳам ишлатилади²⁵.

Наманган область Уйчи шевасидаги аниқ ҳозирги замон феълининг ясалиши ҳам (*бэрвэтмэн*, *бэрэвэтсан*, *кэлвэтмэн*, *кэлвэтсэн* каби) — *вот*-*ват*-*вэт* формалари билан чиқиб келиши жиҳатидан бир хил деб қараш лозим. Бунда фақат фонетик ўзгаришгина мавжуд, холос, яъни *э)а)э-вот* *-ват* *-вэт*²⁶.

Баъзан -*вот* аффикси фонетик ўзгаришга учраб, -*эт* тарзида қўлланилиши ҳам учраб туради. Масалан: ул *келэтгэндъ*, улэ *эйт эттъ* (Қарноб), *келэтмэн*, *келотсэң келоттъ* (Наманган область Ҳаққулобод шеваси), *бэрэттъм келэттъм* (Тошкент область, Нишвон, Паркент ва Пискент шевалари), сув *тутэттъ*, узъмъздъ къйэ: *келоттълэ* (Қосон район қорлуқ шеваси) кабилар²⁷.

Булардан ташқари, яна -*вэтъ*, -*вэтъп* формалари ҳам мавжуд бўлиб, бу формантлар -*вот* аффиксига нисбатан камроқ қўлланилади.

-*вот* аффикси билан боғлиқ ҳолда Наманган шевасида -*ут* аффикси ишлатилади. Масалан: оғлнънъздэн хэт *келуттъмъ*, ей бърэдэр нъмэ йэзъп *тэшлутсэн*, йэттънчъ эсмонгэ, эйнъ дэгъгэ *кетутмэн* каби.

-*ут* аффиксининг ривожини В. В. Решетов кўрсатганидек,

²⁴ Маъруфов А., Абдурахмонов Г. Ўзбек тилидан қўлланма. Тошкент, 1956, 5-бет.

²⁵ Боровков А. К. Узбекские говоры Наманганской области, с. 21.

²⁶ Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент, 1933, с. 21—22; Алиев А. Ю. Уйчи шеваси//Ўзбек диалектологиясида материаллар. II. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1961, 372—373-бетлар.

²⁷ Боровков А. К. Узбекские говоры Наманганской области, с. 21; Решетов В. В. Узбек шеваларининг классификацияси//ЎТА, 1966, 1-сон, 13-бет; Муталлибов С. XI аср ёзма ёдгорликлариди феъл категорияси. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1965, 32-бет; Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркент шеваси. ҚД. Тошкент, 1952, 121-бет; Усмано в К. Формы настоящего времени глагола в говорах узбекского языка. АҚД. Ташкент, 1969, с. 16.

-ват>-вэт>-эт>-ут йўли билан давом этганлигини қайд этиш ўринлидир²⁸.

Қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасидаги шеваларда аниқ ҳозирги замон феълининг бўлишсиз формаси -мә аффикси ёрдамида ясалади. Масалан: кэрәнъ бермәвэрттъ, уләнъ эйтмәймән, мән йэзмәймән каби.

Тарихий манбаларда, жумладан, эски ўзбек тили материалларида, -ётир формаси учрамайди. Унинг қайси диалект материалларидан олингани тўғрисида турлича фикрлар мавжуд. Ф. А. Абдуллаев²⁹, филология фанлари номзодлари Ю. Жуманазаров³⁰ ва И. Шамсиддинов³¹ каби бир группа олимлар -ётир>-йэтир>-йэтир қўшимчаси адабий тилга ўғуз тиллардан олинган, дейдилар. Академик А. Н. Кононов ҳам -ётир аффикси Хоразм диалекти учун характерли эканлигини қайд этади³². Бошқа бир группа олимлар В. В. Решетов, Х. Дониёров, В. Эгамов ва бошқалар -ётир>-йэтир>-жэтир аффикси желанувчи шевалар учун характерли деб ҳисоблайдилар. Ғози Олим Юнусов Жанубий Хоразм диалектларида аниқ ҳозирги замон феълининг -ёт и р аффикси билан ясалишини айтади. Шунингдек, -ётир аффиксининг қипчоқ шеваларида -жэтир деб кўлланилишини ҳам қайд этади³³. Баъзи бир фонетик ўзгаришларни ҳисобга олмаганда (й ундоши ўрнида ж ундошининг келиши) ўзбек тилининг қипчоқ шеваларида (масалан, Қурама, Қипчоқ, Сарой, Манғит, Қирқ, Ғаллаорол, Найман, Бахмал, Хитой каби) ҳам -ётир>-йэтир>-йатыр > -жэтир аффиксининг мавжудлигини кўрамиз:

Тэң-тэңи мән жэтир,
Тээк қавы мән жэтир,
Жолда кэли жэтир,
Кэли сави мән (Найман).

²⁸ Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1973, 172-бет.

²⁹ Абдуллаев Ф. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили ва унинг ривожланиш йўллари ҳақида // ЎТА, 1965, 3-сон, 47-бет.

³⁰ Жуманазаров Ю. Ҳазорасп шеvasининг баъзи бир феъл формалари // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1961, 139—140-бетлар.

³¹ Шамсиддинов И. Каракульский говор узбекского языка. АҚД. Ташкент, 1965, с. 16.

³² Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 12.

³³ Ғози Олим Юнусов. Ўзбек лаҳжаларини таснифиди бир тажриба // (лотин алифбесиди). Тошкент: Ўздавнашр, 1935, 36-бет.

пәхтә тәрүвигә адамнар кәп *жәтир* (Сарой, Хитой, Манғит кабилар), тышқарыда ҳава *йавайатыр* (Минг, Манғит, Найман, Сарой каби).

Тошкент ва Фарғона водийсидаги ўзбек шеваларида эса аниқ ҳозирги замон феълнинг ясаши учун *-әтир* аффикси характерли эмас. Лекин баъзи ҳолларда учраб туради. Бу диалектал хусусият бўлмасдан, адабий тил таъсирида юзага келган ҳолат ҳисобланади³⁴.

Ҳақиқатан ҳам *-әтир* формаси ўғуз шеваларида ҳам, қипчоқ шеваларида ҳам қўлланилади. Бу аффикс тил тарихи материалларида ҳам дифференциация қилинмайди. Шунга кўра, бу аффиксни ҳар иккала диалект — ўғуз ва қипчоқ диалекти учун тааллуқли ва уларнинг диалектал хусусияти деб ҳисоблашга тўғри келади. Шунинг учун ҳам у қорлуқ-чигил-уйғур шеваларида кам қўлланилади ёки умуман учрамайди. Шундай қилиб, *-әтир* аффикси ўғуз диалекти учун ҳам, қипчоқ диалекти учун ҳам характерлидир³⁵.

-әтир аффикси феълнинг қайси шаклига қўшилишига кўра икки хил йўл билан амалга оширилиб келинмоқда:

а) феълнинг ўзагига, унинг буйруқ формасига *-әтир* аффиксини қўшиш йўли билан. Шахс-сон аффикслари эса *-әтир* аффиксидан сўнг қўшилади. Масалан: *ўқи+әтир+ман, ишла+әтир+ман, сана+әтир+ман, ухла+әтир+ман* каби;

б) феълнинг равишдош формасига *-әтир* аффиксини қўшиш йўли билан. Масалан: *ёза+әтир+ман, кела+әтир+ман, бора+әтир+ман* каби.

Шундай қилиб, *-әтир* билан ҳозирги замон феъл формасини ясашда феъл ўзагининг унли ёки ундош билан тугашига қараб, икки хил йўл билан ҳосил қилиниб келинмоқда. Эҳтимол, бу ўринда ҳам *-ял* аффиксидаги сингари принципни амалга ошириш мумкин бўлар, яъни феълнинг ўзагини ҳар иккала ҳолат учун ҳам асос қилиб олишни ўйлаб кўришга тўғри келади. Бу фақат дастлабки даврда, одат тусига киргунча, бир мунча ноқулайроқ туюлиши мумкин. Агар юқоридаги сингари бу аффикс учун ҳам феълнинг ўзаги асос қилиб олинса, у ҳолда қоидалар яна ҳам ихчамлашади ва силлиқлашади.

³⁴ Ражабов Н. Қарноб шевасида феъл категорияси. 16-бет. Гулямов Я. Г. Грамматика Ташкентского говора. Ташкент: Фан, 1968. с. 116.

³⁵ Боровков А. К. Краткий очерк грамматика узбекского языка//Узбекско-русский словарь, М., 1959, с. 680; Ражабов Н. О некоторых морфологических особенностях карнабского говора, с. 124.

Қипчоқ лаҳжасида аниқ ҳозирги замон феъли *-жатыр* > *-жәтир* аффикси билан шаклланади. Бунда *й* ундош фонемаси ўрнида *ж* ундош фонемасининг келиши сингари фонетик ўзгаришни ҳисобга олмаганда, юқоридаги қорлуқ-чигил-уйғур шеваларидан фарқ қилмайди: *-ёттир* > *-йәтър* > *-йатыр* > *-йәтир* > *-жатыр* > *-жәтир*.

Қипчоқ шевалари материалларидан намуналар: пахта эгиви *бомай жатыр*, *кәләжәтирмә* жоқмә әкәмнәр *баражатыр*, кәтмән минән иш қилув жоғалып *барып жатыр* каби.

Баъзан *-жатыр* < *әтиб* > *-йап* > *-жап* ҳолати ҳам учраб туради. Масалан, нимә *қып жатырсан*, нимә *қып жапсан*, *қарап жапсанма*, *қарап жатыпсанма* каби.

Қипчоқ шеваларининг баъзи (масалан: Самарқанд областидаги айрим қипчоқ шевалари каби) вакиллари нутқида — *ватыр*, *-вәтир*, *-ватип* формалари ҳам ишлатилади. Масалан, бизәм *ишләвәтипмиз*, уләрни әкәси *кәләвәтир*, санам *бараватырсан*, уйам *гәпиригәтипти* каби.

Бундай феъл формалари ўзбек тилининг Шимолий Хоразм шевалари учун ҳам характерлидир: *баравәтирман*, *кәтвәтирсән* каби.

Шунингдек, қипчоқ шеваларида, *-йап*, *-йәп*, *-йәтир*, *-йәтир* каби аффикслар ҳам аниқ ҳозирги замон феълيني яшаш учун иштирак этади: биз *барйәпмыс*, сиз ишләйәпсизмә, әкәмләр//әкәмнәр *кәләйәтир*, иш *қыләйатырман* ва бошқалар.

Бу аффикслар баъзан *-жатыр* аффикси билан параллель ҳолда қўлланилади. Лекин уларнинг қўлланилиши ҳозирги вақтда тобора қўпайиб бормоқда. Масалан: *пиллә қарйатырман*// *пилла қарап жатырман*, *ишләйәпти*// *ишләп жатыр* сингари.

Ўғуз лаҳжасида аниқ ҳозирги замон феъли *-йатыр*, *-йәтир* аффикси билан ҳосил қилинади. Масалан: ишти қадырмақа *гәтйәтирмән*, биригәдәгә *барйатырсан*, буйун сиз бе:вахте:м қапы *тақырды йатыр* деп сәләшип йатадыла.

Бу феъл шакллари қандай кўринишга эга бўлишидан қатъи назар, улар *йәтип* < *йәтмоқ* < *әтиб* < *әтмоқ* феъли билан боғланган бўлиб, *-йәп* < *-йәтәп* < *-йәтәп* > *-ват* > *-вәт* > *-вут* > *-ват* > *-әт* > *-ут*; *әтмоқ* > *әтиб*, > *-йәтәп* > *жатып* > *йәтър* > *жатыр* > *жәтир* > *жат* > *-жап* каби кўринишларга эгадир.

Маълумки, *-моқ* + *да* формаси ҳам ўзбек адабий тилида аниқ ҳозирги замон феълيني яшаш учун хизмат қилади ва *-әтир*, *-яп* аффикслари сингари нутқ сўзланиб турган пайтдаги ҳаракат жараёнини билдириб келади. Лекин.

уларнинг қўлланиш доираси бир хил эмас: ёзма нутқда ҳам *-яп* форманти кўп қўлланилади. Худди шу сабабдан бўлса керак, *-моқда* аффикси билан феълни ҳосил қилиш шаҳар ва шаҳар типли шеваларда учрамайди, ёки кам ишлатилади. Масалан: Тошкент шеваси материалларида *-моқда* аффикси билан аниқ ҳозирги замон феъли ҳосил қилинмайди³⁶. Биз материаллар намуналари олинган манбаларда ўғуз ва қипчоқ лаҳжаларида ҳам бу аффиксининг чегараланган даражада қўлланилганлигини учратиш мумкин. У шевалараро *-моқда* > *-мқда* > *-мақда* > *-мақта* > *-мқтэ* кўринишларга эга бўлади: пақта *тэрмқтэмиз*, иштэн *қайтмақтамыз* (қипчоқ).

Диалектал нуқтаи назардан *-йәп* Андижон, Фарғона, Қўқон, Марғилон, Каттакўрғон, Жиззах, Пайшанба каби қорлуқ-чигил-уйгур шеваларининг материали ҳисобланади ва ана шу шевалар орқали адабий тил нормаси сифатида қабул қилинган ва у муваффақият билан қўлланилиб келинмоқда, *-йэтыр* // *-йэтир*, *-жатыр* // *-жэтир* формалари қипчоқ ва ўғуз лаҳжалари учун характерли бўлиб, у шевалар вакиллари нутқда актив қўлланилади. Адабий тил нормасига ана шу икки лаҳжа материали асосида сингиб кетган. *-моқда* формасининг диалектал асоси қуйидагича: *-моқ* > *-мак* // *-мэк* ўғуз лаҳжаси материаллари билан чамбарчас боғланади. Лекин ўғуз шеваларининг ўзида ҳам бу аффикс билан ёки унинг иштирокида аниқ ҳозирги замон феълининг ҳосил қилинганлиги учратилмайди. Шунга кўра, ҳаракат номи сифатида даставвал *-моқ* // *-мэк* формаси олинган бўлиб, сўнгра унга ўрин келишигининг аффикси *-да* // *-дэ* қўшилган бўлиши керак. Ҳар ҳолда *-моқда* формаси нисбатан кейин шаклланиб, адабий тил нормасига сингиб кетган. *-моқда* аффиксининг ёзма ёдгорликларда қўлланилиш даври XIII—XIV асрлар билан боғланади, яъни «Ўғузнома» тилида, Алишер Навоий, Мунис қабиларнинг асарларида кўзга ташланади. Худди шу сабабли бу форма ўзбек халқ шевалари материалларида аниқ ҳозирги замон феълини яшаш аффикси сифатида диалектологик материалларда деярли учрамайди. Фақат айрим ҳолларда шевалар материалларида учратиш мумкин. Бу, сўзсиз, адабий тил таъсирида рўй бермоқда. Адабий тилда эса *-моқда* аффикси *-ётир* ва *-яп* аффикслари билан тенг ҳуқуқли ҳисобланади. *-моқда* // *-мқдө* аффиксининг айрим ўзбек шеваларида учраши турли даврларда йиғилган диалектологик материалларда кўзга ташланади. Масалан:

³⁶ Гулямов Я. Г. Диалектологические заметки // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. Тошкент, 1961, 243-бет.

шундандан шөгъга *ъшлэп кемәкдәмъз* (Андижон), шуну йолгә *қоймағдаман* (Фарғона-Марғилон) каби³⁷. Бу камданкам учрайдиган ҳол, лекин реал факт деб қайд этилаверади.

Умуман, ҳозирги замон феъл формаси ўтган ва келаси замон феъллари формаларига нисбатан сўнгги даврнинг маҳсулидир. Чунки тил тарихига оид ёзма ёдгорликлар ва бадий асарлар намуналарида, асосан, ўтган ва келаси замон феълларининг кўпроқ қўлланилганлигини кўрамиз.

Шунинг учун бўлса керак, Маҳмуд Кошғарий ҳам «Девону луғотит турк» асарида ўтган ва келаси замон феъллари тўғрисида мулоҳаза юритиб, уларни феъли мозий (ўтган замон феъли) ва феъли мустақбал (келаси замон феъли) деб группалаштиради³⁸. «Девону луғотит турк» да бу иккала замон феълларига илмий таҳлил ва намуналар берилган. «Девон»да аниқ ҳозирги замон феълига алоҳида тўхталмайди. Улар кўпинча, келаси замон феъл формалари орқали ифодаланади ва ҳозирги замоннинг борлигини кўрсатади. Бундан ташқари «Девону луғотит турк» да *турур* феълнинг равишдош формаларидан сўнг келиб, би бирикма шаклида қўлланилиши орқали ҳозирги замон ифода этилганлигини кузатиш мумкин. Айрим ҳолларда эса *турур* феълнинг ўзи ҳам ҳозирги замонни билдириб келаверади:

Этил суви ақа *турур*,
Қайа тубы қақа *турур*,
Балық тилим бақа *турур*,
Келуң тақы күшөрүр.

Эдил суви қаттиқ тоғ сувларига урилиб оқмоқда. У сувлардан пайдо бўлган ясама кўлчаларда балиқлар, бақалар кўпаймоқда (ДЛТ, I, 103).

Шунга кўра, феълларнинг маъно ва функцияларига қараб ҳозирги замон феъл формаларини аниқлаш мумкин. Масалан: қэмкә илиг *қазғанурман* — для кого я добываю племенные союзы (ПДП, 29), талуйда йатышан тонлады қымын *тутармән* — находясь на мере я ловлю правившееся мне (ПДП, 80); ақын ақар *аңрашур* — тоғдан

³⁷ Ғози Олим Ю н у с о в. Ўзбек шеваларини таснифида бир тажриба (лотин алифбесида). 58-бет; Ўзбек халқ шевалари морфологияси. Тошкент, 1984, 55-бет.

³⁸ М у т а л л и б о в С. М. XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1955, 56—57-бетлар; Ў ш а а в т о р. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1959, 104-бет.

хайқириб сел оқаётир (ДЛТ, III, 46), йузум мениң сарғарур — мениң юзим сарғаймоқда (ДЛТ, I, 99), барадурман, барадурсан, барадурсиз, барадур (ФМОЯАН, 42) кабилар.

Шуни айтиш, керакки, ҳозирги замон феъли, жумладан аниқ ҳозирги замон феъли, тарихий нуқтаи назардан нисбатан сўнги даврнинг маҳсули сифатида юзага келганлиги туфайли уни ҳозирги вақтда келаси замон феъли билан аралаштириш ҳоллари учраб туради. Ҳақиқатан ҳам, тилимиздаги феъл формаларини ҳозирги замон деб конкрет чегаралаш энг нозик томонлардан бирини ташкил этади³⁹.

Шундай қилиб, *-моқда* формаси ўзбек адабий тилида аниқ ҳозирги замон феълини ясаш учун хизмат қилади ва *-ётир*, *-яп* аффикслари сингари нутқ сўзланиб турган жараённи билдириб келади: бу гапирганларингни ўзим ҳам биламан, аммо уй ичини, хотинларини *ўйлаяпман*. Нима *деяпсан*, эсинг жойидами, замон *ўзгаряпти*, биласанми, маҳнат ўлкаси — тупроғингда нималар *бўлаётир*, посбон малаклар худонинг амри билан *мудрамоқда*, *эснамоқда* каби.

Лекин уларнинг қўлланилиш доираси бир хил эмас. Ёзма нутқда ҳам, оғзаки нутқда ҳам *-яп* форманти кўпроқ қўлланилади, *-моқда* ва *-ётир* формалари эса анча чегараланган ҳолда ишлатилади. Чунки аниқ ҳозирги замон феълининг *-яп* формантини қўллаш ўзбек адабий тилининг ҳозирги ҳолида анча кенг миқёсга эга бўлмоқда. *-моқда* ва *-ётир* аффикслари бўлса бирмунча чегараланган ҳолда қўлланилади.

Умуман, адабий тилимиздаги *-моқда* форманти билан аниқ ҳозирги замон феълини ясаш шаҳар ва шаҳар типигади шеваларда кам даражада ишлатилади. Масалан, Тошкент шеvasи материалларида *-моқда* аффикси билан аниқ ҳозирги замон феъли ҳосил қилинмайди⁴⁰.

³⁹ К о к л я н о в а А. А. Категория времени в современном узбекском языке: М.: Изд-во АН СССР, 1963, с. 4; Р а ж а б о в Н. Ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл замонларининг баъзи мунозарали масалалари // Ўзбек тили грамматик қурилиши масалалари. Самарқанд: СамДУ нашри, 1984, 22—28-бетлар.

⁴⁰ Г у л я м о в Я. Г. Диалектологические заметки // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II том. 243-бет.

Аниқ ҳозирги замон феъли аффикслари

Ёзма манбалар

Қорлуқ-чигил-уйғур
лаҳжаси

Қадимги туркий ДЛТ
обидалар

Навоий Тошкент Фарғона
асарларида

-ур	-ир	-ар	-дур	-вот	-йән
-үр	-йур	-эр			
-ар	-йүр	-ур			
-эр	-ығма	-үр			
-ыр	-игма				

Андижон Наманган Марғилон Самарқанд Бухоро

-йән	-вут	-йән	-эн	-он	
-йәтән	-ут			йән	

Каттакўрғон Шаҳрисабз Қарноб Жиззах Қарши

-йән	-эн	-вот	-йән	-эн	
-йәтәр	-йон	-от	-йәтәр		

Қўқон Ургут Турк Ҳаққулобод Паркент

-йәп	-эп	-вот	-от	-вот	-от
		-от			

Ўш

Қипчоқ

лаҳжаси

Ўғуз
лаҳжаси

Ўзбек
адабий
тили

-йән	-жатыр		-йатыр	-ян
	-жәтир		-йәтир	-әтир
	-ватыр			-моқда
	-вәтир			
	-жап			
	-жәп			

КЕЛАСИ ЗАМОН ФЕЪЛИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида феълнинг замон формалари хилма-хил бўлиб, улар ўзларига хос характерли томонларга эгадир. Мавжуд материалларда феълнинг замонини белгилаш учун нутқ momenti ҳисобга олиниши ҳамма ишларда қайд этилади ва учга бўлиб ўрганилади⁴¹. Лекин бу соҳага «янгилик» киритишга уринувчилар ҳам учраб туради. Жумладан, А Ҳожиев ҳозирги замон феъллига бағишланган кандидатлик диссертациясида *-р*, *-ар* аффикси ёрдамида ясалган феъл формаларини асоссиз равишда ҳозирги-келаси замон гумон феъли, деб баён этади. Бу янглиш фикрни муаллиф давом эттириб, турли йўллар билан дарслик ва қўлланмаларга ҳам киритиб келмоқда⁴². Тилшуносликда бу чалкашликка қанча тез чек қўйилса, шунча фойдали бўлиши табиийдир. Феълнинг бошқа замонларини белгилашда ҳам чалкашликлар учраб туради⁴³.

Бизнингча, феъл замонларининг қандай формада берилишидан қатъи назар, уларни ўтган замон феъли, ҳозирги замон феъли ва келаси замон феъли, деб уч замонга бирлаштирилиши мақсадга мувофиқдир.

Ўзбек халқ шеваларида келаси замон феъли ҳам бир неча хил аффикслар билан ҳосил қилинади: *-кэн*, *-кан*, *-дъгэн*, *-диган*, *-тъгэн*, *-дэғэн*, *-дигэн*, *-мэқчъ*, *-мэхчъ*, *-мэғчъ*, *-мақчы*, *-мэкчи*, *-гулъ*, *-эсъ*, *-эсъ*, *-ъсъ*, *-р*, *-ар*, *-эр*, *-ур*, *-үр*, *-ър*, *-ыр*, *-ир* каби.

Феълнинг бу замонини ҳосил қилувчи аффикслар қорлуқ-чигил-уйғур, қипчоқ ва ўғуз шевалари бўйича бир хил бўлса ҳам, улардаги формаларнинг актив ҳамда пассив қўлланишлари жиҳатдан фарқланиши кўзга ташланиб туради.

Қорлуқ-чигил-уйғур группа шеваларида келаси замон феъли турлича ҳолда қўлланилади:

1. Аниқ келаси замон феъли. Бу феъл замонини ясовчи аффикслар қуйидагича:

⁴¹ Кононов А. Н. Грамматика узбекского языка, с. 185—188; Фуломов А. Ф. Феъл. Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1954, 408—411-бетлар; Ҳозирги ўзбек адабий тили. I. Тошкент: Фан, 1966, 295—300-бетлар; Ўзбек халқ шевалари морфологияси. Тошкент: Фан, 1984, 278-285-бетлар каби.

⁴² Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент: Фан, 1975, 500—503-бетлар; Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. 363—366-бетлар.

⁴³ Ражабов Н. Ўзбек тилининг Ғарбий Самарқанд шевалари. Тошкент: Фан, 1977, 117—120-бетлар; Ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл замонларининг баъзи мунозарали масалалари//Ўзбек тили грамматик қурилиши масалалари. Самарқанд, 1984, 22—28-бетлар.

а) *-а, -э, -й* формалари билан ясалган равишдошларга турли хил аффиксларини қўшиш билан ясалади. Жумладан, Каттакўрғон группа шеваларда *-кэн, -дъгэн, -тъгэн* сингари аффикслар ва тегишли шахс-сон белгиларини қўшиш билан. Бу хусусият Ургут шеваси учун ҳам характерлидир. Масалан: *эйэгънъ йувъ йдъгэн* болдъ, окәмлә *борэдъгэн болдълә* (Қарноб), шә:эр *борэйкэн бэ:мъ* каби.

Бу формалар бошқа ўзбек шеваларида қуйидагича кўринишларга эга бўлади:

Тошкент шевасида

	Бирлик	Кўплик
I шахс	<i>борэдъгэмман</i>	<i>борэдэгэммъз</i>
II шахс	<i>борэдъгэнсэн</i>	<i>борэдъгэнсъз,</i> <i>борэдигэнсъллә</i>
III шахс	<i>бородъгэн</i>	<i>борэдъгэн//</i> <i>борэдъгөллә</i>

Самарқанд шевасида

I шахс	<i>ишлайдигэнман</i>	<i>ишлайдигэнмиз</i>
II шахс	<i>ишлайдигэнсан</i>	<i>ишлайдигэнсиз</i>
III шахс	<i>ишлайдигэн</i>	<i>ишлайдигэнлар</i>

Андижон шевасида

I шахс	<i>йозадэгэмман</i>	<i>йозадэгэммъз</i>
II шахс	<i>йозадэгэнсэн</i>	<i>йозадэгэнсълэр</i>
III шахс	<i>йозадэгэн</i>	<i>йозадоғон</i>

б) феълнинг бу формаси феъл ўзакларига *-мәқчъ* аффикси ва унинг турли фонетик вариантларини (*-мәхчы, -мәхчи, -мәғчъ, -махчы, -мәхчи, -мақчы, -мәкчи* каби) ва шахс-сон аффиксларини қўшиш йўли билан ҳосил қилинади: *йәқън боръшъп узъм оғъллғх қълмәғчъ бәлшъптъ* (Фарғона), *созламәқчиман* (Бухоро), *улә бәрмәқчъ, мән ышләмәқчъ, йъңъ мәктеп бънәсъ қурълмәқчъ* (Қарноб), *акамлар бәрмәхчи, биз бәрмәхчимиз* (Самарқанд), *Нигора духтур болмәхчи, укам дастархонни йиғиб әмәхчи* (Ургут) каби.

-мәхчъ аффикси билан келаси замон феъллини ҳосил қилиш ўзбек тилининг Андижон ва Жиззах шевалари учун ҳам характерлидир: *бәрмәхчъмән, бәрмәхчъсэн, бәрмәхчъ, бәрмәхчъмъз, бәрмәхчъсълэр, бәръшмәхчъ* (Андижон), *Кенжәто қъзънъ пошшо ергә бермәхчъ, къмъкъ пошшонъ къчък қъзъгә уйләнмәхчъ бәсә, шу куйәвгә топшърмәхчъ боләдъ* (Жиззах). *-мәхчъ* аффикси билан келаси замон феъли формасини юзага келтириш Қўқон, Водил, Қарши, Марғилон, Поп, Жалолобод, Қарлуқ (Ж. Тожикистон) каби шевалар учун ҳам умумийдир.

Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasида қипчоқ шевала-ридаги сингари *-мақчы, -мәкчи* аффикси билан қўлланилади: пашалар (подшолар) ойгә *кәмәкчи* эди. Ёдун *йығмақчы* болуп ёдун йығыштырып, эртән йүбәрмәкчи болды, мәни астымдын од *қоймақчы болайтты*. Манкент шеvasида бу қўшимча таркибида ўзгариш юз берган, у *-махчы, -мәкчи* кўринишларига эга бўлади;

в) шеваларда аниқ келаси замон феълининг яна бир тури феъл ўзакларига *-гуль* аффикси қўшиш орқали ҳосил қилинади: *кегульмәсдә, боргульмәсдә, бўлгульмәсдә, коргульмәсдә* кабилар.

-гу+-*ль* қўшма аффикси билан ясалган келаси замон феълининг функцияси ва қўлланилиши ўзбек адабий тилидаги *-моқчи* аффикси билан ҳосил қилинган феълларнинг функцияси ва қўлланилишига тўғри келади. Бу хусусият, асосан, ыроб шеvasи учун характерлидир;

г) аниқ келаси замон феълининг иккинчи тури буйруқ феъли бирлигига *-әсә, -әсә* аффиксини қўшиш орқали ясаиб, иш-ҳаракатни бажариш учун кишида истак ва мақсад борлигини билдиради. Бу форма ўзига шахс аффиксларини қабул қилмаслиги билан характерланади ва фақат Қарноб шеvasида учрайди: қўрқмдән кегән озъвъзәм *бәрәсә, бъз* Мәскәв *бәрәсә, хәммә бъргә бәрәсәдә,* улә бъргә *бәрәсәдә* каби.

2. Келаси замон гумон феълининг юзага келиши қуйидагича: Феълнинг бу формаси унли товушлар билан битган феъл ўзакларига *-р,* ундош товушлар билан битган феъл ўзакларига эса *ар, -әр* аффиксини кўшиш билан келаси замон феъли ҳосил қилинади. Масалан: Андижон шеvasида: *ъшләмәк ъштәхә эчәр, дәнәсә ъштән қәчәр; Самарканд шеvasида: кесилмаган бош бир кун суханга кирар, кесилмаган баш қайтыш суханга кирар, сиз келип тохтан, манам бәрарман; Тошкент шеvasида: мъхнат рохеткә еткәзәр; Шаҳрисабз шеvasида: коп бўлгән өз созләр, өз созләсә хам сәз созләр; баш йәрәсә тузәләр, дъл йәрәсә тузәлмәс; Наманган шеvasида: мен кетәрмән бәш элуп ькъ қәлъмгә тәш элп; Ургут шеvasида: етта еккан етта йиғар, тикансиз гул болмас, етта еккан хирмон қилур, кеч еккан армән қилур; Қарши шеvasида: эт орнини тәй бәсар; Қарноб шеvasида: бъзлә келәрвъз* каби.

Агар диққат билан ўзбек халқ шеваларининг ҳозирги ҳолатини таҳлил қиладиган бўлсак, юқоридаги форма қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасига кирувчи шеваларда мавжуд бўлиб, бошқаларида кам қўлланилиши ёки

бошқа формантлар билан алмашиниб келишининг гувоҳи бўламиз. Масалан: қипчоқ шеваларида *-р, -ар, -эр* аффикси ўрнида *-а, -й* аффикси қўлланилади: эвэл оқусын, соғун *ишлэйди*, устэз кормэгэн шэгирт хэр мақамга *ойнайды (йорғалайди)*, ишлэгэн *тишлэйди*, ишлэмэгэн *тишлэмэйди* каби. *-р, -эр* ва унинг турли фонетик кўри-нишларига доир мисолларни учратмадик. Фақат икки мартагина бу форманинг ўтган замон давом феъли таркибида келганини қайд этган мисолларни учратдик: палав ниширип *пэрэрийди*, кэмпир хэр кун башыны *қаратаракэн*⁴⁴. М. Мирзаевнинг Бухоро группа шевалари таҳлилига бағишланган тадқиқотида қорлуқ-чигил-уйғур ва қипчоқ лаҳжаларида *-р, -ар* аффикси билан келаси замон гумон феълени ҳосил қилиш ҳолати учрамайди. Бу форма билан юзага келувчи сўзларни фақат ўтган замон давом феъли таркибида қўлланилганлигини кўриш мумкин¹⁵. Бундай ҳолатда фонетик ўзгариш юз беради: *-р > -ар > -эр > -эр*. Ўғуз лаҳжаси материалларида эса *-р, -ар* аффикси билан келаси замон гумон феъли ҳосил қилинади ва ўтган замон давом феъли таркибида ҳам келаверади.

Қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида: тэ инқилэбгача араблар бор-йогини амирга *берайди*; су:ни машкоблар машкга сэлиб хавлиларга *олиб бэрайдилар*: қипчоқ лаҳжасида: ип игирип *журэйкэг*, ики жамлап бир *жугэйдим*; узақ йэрэ қыз версең, йитэр-гитэр, йэр-йэр: *гилэрини* билмэдим, *узэтэрдым*, йэр-йэр каби.

Келаси замон гумон феъленинг *-р, -ар* аффикси ёрдамида ўтган замон давом феълени ҳосил қилиш Қарноб шеваси учун ҳам характерлидир. Бунда фонетик ўзгариш юз беради ва *-эй, -ъй, -мэй, -мъй* формаларига эга бўлади.

-р, -ар кўшимчасининг аниқ ўтган замон феъли таркибида фонетик ўзгаришлар билан қўлланилиши Қарши. Шаҳрисабз, Фориш-Боғдон, Жанубий Тожикистондаги Қорлуқ шеваси учун ҳам характерлидир⁴⁶.

Ёки Самарқанд-Бухоро группа шеваларидаги *бормоқ, кирмоқ* феълларининг *бор, кир* ўзақларини шахс-сон аффикслари билан туслаб кўрайлик:

⁴⁴ Э г а м о в В. Самарқанд область Ғаллаорол шеваси. Самарқанд, 1970.

⁴⁵ М и р з а е в М. М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Тошкент: Фан, 1969.

⁴⁶ Ўзбек халқ шевалари морфологияси. Тошкент: Фан, 1984, 147—148-бетлар.

Бирлик

I шахс	<i>бэарман</i>	<i>кирарман</i>
II шахс	<i>бэарсан</i>	<i>кирарсан</i>
III шахс	<i>бэар</i>	<i>кирар</i>

Кўплик

I шахс	<i>бэармиз</i>	<i>кирармиз</i>
II шахс	<i>бэарсиз</i>	<i>кирарсиз</i>
III шахс	<i>бэар</i>	<i>кирар</i>

Қарноб шевасида: *Кэвъ сулэнь бэғлар, бэзлэ кэльтр-бэз, йэмэс эғэз йэр эғэзнэ бэғлар, кэллэр эдэмдэ келдэ//келлэ, ээрэқ кутэйлэк//кутэйлэк, келлэ қэлар, йэқьндэ оқьшлэр эчълэп(б) қолэр.*

Куйидаги феълларнинг тусланиши эса Қарноб шева-си учун характерлидир:

Бирлик

I шахс	<i>пэмлэрман</i>	<i>болэр мэн</i>
II шахс	<i>пэмлэрсэн</i>	<i>болэрсэн</i>
III шахс	<i>пэмлэр</i>	<i>болэр</i>

Кўплик

I шахс	<i>пэмлэрмэз</i>	<i>болэрбэз</i>
II шахс	<i>пэмлэрсэз</i>	<i>болэрсэз</i>
III шахс	<i>пэмлэр</i>	<i>болэр</i>

Қорлуқ-чигил-уйғур шеваларида *-р, -эр* формаларининг тарихий кўринишлари ҳам учрайди: бэррэ постун *йэрэшур* (Наманган), йургэнгэ йэргэн *эьлэну* (Андижон) каби.

Юқорида келтирилган шевалар намуналаридан куйидагича хулоса чиқариш мумкин: тарихий-этимологик жиҳатдан *-й, -ай, -эй* аффикси *-р, -ар// -эр, -ур// -ур, -ыр// -ир* формалари билан боғлангандир. Сўнгги аффикси ва унинг вариантлари эса ўз навбатида, *-ғар, -гэр, (<ғару// -гэру>)-ғур// -гүр)-қыр// -кир (<ғып// -гир* аффиксининг тарихий ўзгаришларга учраган формалардан юзага келгандир⁴⁷.

Кўриниб турибдики, учала шахснинг ҳам бирлик ва кўпликлари учинчи шахснинг бирлигидан ҳосил қилинади. Бунда III шахс кўплигининг махсус аффикси йўқ. У форма жиҳатдан III шахс бирлигига тенг. Қолган шахслар тегишли аффиксларни қабул қиладилар.

⁴⁷ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть первая. М.: Изд-во АН СССР, 1952, с. 425—429.; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. — Л., Изд-во АН СССР, 1960, с. 219—229—230.

Маълумки, *-жак*, *-ажак* аффикси билан келаси замон феълени ҳосил қилиш ўзбек адабий тили нормаси сифатида 1929 йили қабул қилинган. Этимологик нуқтаи назардан бу аффикс ўғуз лаҳжаси материалдан олинган бўлиб, адабий тилимизда чегараланган ҳолда қўлланилади. Бу эса уни тилдан чиқариб юборишга ҳаракат қилишларига сабаб бўлган бўлиши мумкин⁴⁸. Аксинча, баъзи олимларимиз тўғри йўлда туриб, ҳақиқатни амалга ошириб келдилар⁴⁹. Масалан: *келажак* авлод, *бўлажак*, мен *боражакман*, *енгажак* ленинча гоё, уруш *бўлмаяжак*, кураш давом *этажак* каби.

Демак, келаси замон гумон феъленинг яна бир формаси феъл ўзақларига *-жак// -жэк*, *-ажак// -эжэк*, *-йажак// -йэжэк*, *-чак// -чэк* аффиксини қўшиш орқали ҳосил қилинади. Лекин бу форма шеваларда жуда кам қўлланилади ва шахслар бўйича деярли тусланмайди. Ўзининг функцияси жихатидан ўзбек адабий тилидаги сингаридир: чорвə моллэрънъ қъшдэн эсрəб чъқъш, мəсəлəсь *корълəжэк* болдъ (қорлук-чигил-уйғур); *гэтжэк* болды, *баржак* болды, иччəkмисən, топқан молыңны ничək ташап *гэтжəkсən* (ўғуз) каби.

Қорлук-чигил-уйғур лаҳжасига кирувчи шеваларда *-эсь*, *-аси*, *-ғусь*, *-гусь*, *-гэй*, *-гэй*, *-қэй*, *-кэй* сингари формалар билан ҳам келаси замон феъли ҳосил қилиниши учрайди. Масалан: Андижон ва Фарғона *келəсь болдъ*; Ургутда: *қəшиң* бəру *қəшиң* бə: сирайам *олмагайсан*, дйнəгə и:ки гул бə: бирəви бə: *мағайсан*.

Юқоридаги аффиксларнинг кўплари эски ўзбек тили материаллари учун характерли бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам учраб туради. Масалан: *келгуси* йоқ, унинг залдан *чиққуси* келмади, *боргуси* келмайди каби.

Қипчоқ шеваларида келаси замон феъл формаларининг ҳосил бўлиши қуйидагича:

а) шеваларда келаси замон феълени ҳосил қилиш ундошлар билан тугаган феъл ўзақларига *-ар*, *-эр* ва унлилар билан тугаган феъл ўзақларига *-р* аффикси қўшилади. Бу аффикслардан сўнг тегишли шахс-сон аффиксла-

⁴⁸ Камол Ф. Ўзбек орфографияси ҳақида. Тошкент, 1957, 77-бет; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962, 143-бет; Дониёров Х. Ўзбек адабий тилини ривожлантиришда қипчоқ шеваларининг роли//ЎТАМ, 1964, 6-сон, 67-бет.

⁴⁹ Гуломов А. Ф. Феъл. Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар. 37-бет; Абдуллаев Ф. А. Ҳозирги замон ўзбек тили ва унинг ривожланиш йўллари ҳақида//ЎТА, 1965, 3-сон, 47-бет; Жуманазаров Ю. Ҳазорасп шевасининг баъзи бир феъл формалари//Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. 141—142-бетлар.

ри билан тусланади. Феълнинг бу тури адабий тилдаги сингари келаси замон маъносини билдиради. Масалан: журт қорысаң *озарсан*, қорымасаң *тозарсан*, шул иш боса *қылармыс*, йәнә қайтып *кэлэрсиз* дэди, хэли шамал *боп қалар*, ойламасдан гәпиргән киши *қалар* үйатқа, хэлини билмэстән йургән *қалар* төхмэткә, эккен хырман *этэр*, экмэгән арман *қылуур*.

Кўплик

I шахс	<i>қылармыс</i>	<i>көрәрмис</i>
II шахс	<i>қыларсыс</i>	<i>көрәрсис</i>
III шахс	<i>қылар</i>	<i>көрэр</i>

б) келаси замон феълнинг иккинчи тури феъл ұзақларига *-мақчы*, *-мәкчи* аффикси ва тегишли тусловчи аффиксларни қўшиш билан ҳосил қилинади:

Бирлик

I шахс	<i>қалмақчыман</i>	<i>кәчмәкчимән</i>
II шахс	<i>қалмақчысан</i>	<i>кәчмәкчисән</i>
III шахс	<i>қалмақчы</i>	<i>кәчмәкчи</i>

Кўплик

I шахс	<i>қалмақчымыс</i>	<i>кәчмәкчимис</i>
II шахс	<i>қалмақчысис</i>	<i>кәчмәкчисис</i>
III шахс	<i>қалмақчы</i>	<i>кәчмәкчи</i>

в) келаси замон феълнинг III тури феълнинг *-а*, *-й*, *-е* билан ясалган равишдош формасига *-дыған*, *-дигән*, *-тыған*, *-тигән* сингари аффиксларини қўшиш билан ҳосил қилинади: мән шә:рдә қышлап *қаладығанман*, сән тамаша *көрәдигәнсэн*, улам *баратыған болды*, ишкә *кәтәтигәнсиз* каби.

Қуйида иккита феълни шахс-сонлар бўйича туслаб кўрайлик:

Бирлик

I шахс	<i>боладығанман</i>	<i>көрәдигәнмән</i>
II шахс	<i>боладығансан</i>	<i>көрәдигәнсэн</i>
III шахс	<i>боладигән</i>	<i>көрәдигән</i>

Кўплик

I шахс	<i>боладығанмыс</i>	<i>көрәдигәнмис</i>
II шахс	<i>боладығансис</i>	<i>көрәдигәнсис</i>
III шахс	<i>боладыған</i>	<i>көрәдигән</i>

г) феъл ұзақларидан ясалган равишдошларга *-асы*, *-эси* аффиксини қўшиш билан ҳам келаси замон феъли юзага келтирилади. Бундай ҳолатда шахс-сон аффикслари ўрнини *болды* кўмакчи феъли олади. Масалан, мән жатып *қаласы болдым*, үкәм *кәтәси болды*, ул сийир *савасы болды*, жәрдә *ухласы болды*, алма *тәрәси болды*, қағаныни *сатасы болды* каби.

Ўғуз группа шеваларда келаси замон феъли ўзига хос характерли томонлар билан ажралиб туради. Бу шеваларда энг кўп ишлатиладиган аффикслар қуйидагилар ҳисобланади:

-*жак*, -*жэк*: *гэлжэк гэрэк, уржақ* охшыйди, топқан мўдынны ничик ташап *гэтжэксэн*, деди, эсә дэди *гэтжэк-мисэн*.

-*асы*, -*эси*: *гэрэсим галди, қыласым гэлмийди*.

Келаси замон феъл формаларининг бўлишсиз формасини ҳосил қилиш учун барча шеваларда -*мас*, -*мэс*, -*ма*, -*мэ*, -*май*, -*мэй* аффиксларидан фойдаланилади: уны *кэлэр-кэмэсини* билип бомайди (қипчоқ): *йъмэс* оғъз йър оғъзнъ боғлар (Қарноб), *сирайам олмагайсан* (Ургут) каби.

Айрим ўзбек шеваларида (масалан ақча каби) бўлишсиз форма -*мэр*//*-мэр*, (*ма+р*//*-мэ+р*), -*маз*//*-мэз* (-*ма+з*//*-мэ+з*), -*мас*//*-мэс* (<*ма+с*//*-мэ+с*) каби формалар билан ҳам қўлланилади⁵⁰. -*мар*//*-мэр* аффикси билан феълнинг бўлишсиз формасини юзага келтириш Самарқанд областининг айрим қишлоқ шеваларида ҳам учрайди.

-*маз*, -*мэз* аффикси турк, озарбайжон, туркман ва гагауз сингари туркий тилларда қўлланилади: алтын ерда *ятмаз*, ягшылық — ёлда (турк.), *akil paraili satilmas* (турк.) каби.

Ўзбек шеваларида келаси замон феълени ҳосил қилиш учун ишлатиладиган -*р*, -*ур*, -*үр* (баъзан -*ыр*, -*ир*); -*гай*, -*гэй*, -*кай*, -*кэй*; -*ғусы*, -*гүси* каби формалар Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари, «Девону луғотит турк»да, Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида кенг қўлланилади. *ғуси*(-*ғу+сы*), -*гуси*(-*гү+си*) аффикси Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида анча кенг қўлланилади: не қағанқа исиг күчиг *бирүрмэн* — какому кагану я отдаю свои труды и славы, йоқады *барыр* эрмэс — и они начали идти к гибели (Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари); *келирмусэн* азу *барырмусан* — келасанми ёки борасанми, мэн аңар *оғрағайман* — мен унга бораман, сундурыда сув *ичкэ ймөн* — денгиздан сув ичаман (Девону луғотит турк), *билурман*, *кўрину*; Анга доғи даврон вафо қилмади. Санга *қилмағай* чун анго қилмади (Тарихи мулуки ажам), Ҳар киши ким, биравга қазғақ чаҳ, *Тушкай* ул чаҳ ови нагаҳ (Сабъаи сайёр).

⁵⁰ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Ч. I, с. 429.; Шукуров Ш. Ўзбек тилида феъл замонларининг тараққиёти. Тошкент: Фан, 1976, 124—126-бетлар; Ўзбек халқ шевалари морфологияси. Тошкент: Фан, 1984, 181—182-бетлар.

Шундай қилиб, келаси замон феъли формасини ҳосил қилиш учун ўзбек шеваларида *-кэн, -дъгэн, -дигэн, -тъгэн, -ди фон, -дэфон, -дыған, -тыған, -тигэн, -мэқчъ, -мэхчъ, -мэғчъ, -мақчы, -мэкчи; -гулъ, -эсъ, -ъсъ, -осъ, -эси, -асы, -р, -ар, -эр, -ур, -үр, -ыр, -ир, -ър, -жак, -жэк, -ажак, -эжэк; -ғуси, -гуси, -ғай, -гай, -қусы, -куси* каби хилма-хил формалар қўлланилади. Уларнинг шевалараро тарқалиши бир хил эмас. Чунки ушбу формаларнинг баъзилари бир группа (масалан, *-жак, -ажак, ўғуз лаҳжасида*), айримлари эса фақат биргина ёки бир неча (масалан, *-гулъ* фақат Қарноб шеvasида) шевалар учун характерли бўлиб, бошқа шевалар материалларида учрамайди ёки чегараланган ҳолда ишлатилади. Ишда тилга олинган формаларнинг кўплари тарихий ёзма ёдгорликларда ҳам актив қўлланилган.

КЕЛАСИ ЗАМОН ФЕЪЛИ АФФИКСЛАРИ

ё з м а ё д г о р л и к л а р

Қадимги ёзма ёдгорликлар ДЛТ Навоий асарларида

<i>-р</i>	<i>-чы</i>	<i>-р</i>	<i>-р</i>
<i>-ур</i>	<i>-чи</i>	<i>-ур</i>	<i>-ур</i>
<i>-үр</i>	<i>-мачы</i>	<i>-үр</i>	<i>-ғай</i>
<i>-ыр</i>	<i>-мэчи</i>	<i>-ыр</i>	<i>-гай</i>
<i>-ир</i>	<i>-ғай</i>	<i>-ир</i>	<i>-қай</i>
<i>-қалыр</i>	<i>-гэй</i>	<i>-ғай</i>	<i>-кай</i>
<i>-кэлир</i>	<i>-қай</i>	<i>-гэй</i>	
<i>-ғалыр</i>	<i>-кэй</i>	<i>-гэй</i>	<i>-ғу</i>
<i>-гэлир</i>	<i>-ғу</i>	<i>-кэй</i>	<i>-гу</i>
<i>-дачы</i>	<i>-гү</i>		<i>-ку</i>
<i>-дэчи</i>	<i>-ку</i>		<i>-кү</i>
<i>-тачы</i>	<i>-кү</i>		
<i>-тэчи</i>			

Қ о р л у қ - ч и г и л - у й ғ у р л а ҳ ж а с и

Тошкент	Фарғона	Андижон	Наманган	Марғилон
<i>-дъгэн</i>	<i>-дъған</i>	<i>-дэғэн</i>	<i>-р</i>	<i>-р</i>
<i>-р</i>	<i>-р</i>	<i>-дъгэн</i>	<i>-эсъ</i>	<i>-эр</i>
<i>-эр</i>	<i>-эсъ</i>	<i>-р</i>	<i>-эсъ</i>	
	<i>-р</i>	<i>-эр</i>		

-эр	-ур
-эр	-мэхчъ
-мэхчъ	-дъгэн
-мэхчъ	-дъгэн

Самарқанд Бухоро Каттақўргон Шахрисабз Қарноб

-р	-р	-р	-р	-тъгэн
-ар	-ар	-дъгэн	-эр	-мэхчъ
-догэн	-мэхчи	-кэн		-кэн
-мэхчи	-дигэн	-эсъ		-дъгэн
		-гусъ		-эсъ
		-гусъ		-эсъ
				-р
				-эр
				-жэк
				-эжэк

Жиззах Қарши Қўқон Ургут Ҳаққулобод

-р	-р	-р	-р	-р
-эр	-ар	-эр	-ар	-эр
-мэхчъ	-мэхчъ		-диган	
	-кан		-дигэн	
			-мэхчи	
			-ғай	
			-гай	

Турк Паркент Уш Қипчоқ лаҳжаси

-р	-р	-дъгэн	-р	-асы
-эр	-эр	-р	-ар	-эси
		-эр	-эр	-жақ
			мақчы	-жэк
			-мэхчи	-ғай
			-дыган	-гэй
			-дигэн	-қай
			-тыган	-кэй
			-тигэн	

-жақ	-ғай	-р	-қуси
-жэк	-гэй	-ар	-қуси
-чақ	-ғасы	-диган	-моқчи
-чэк	-ғаси	-ғуси	-жақ
-асы		-ғуси	
-эси			

ФЕЪЛ ЗАМОНЛАРИ ФОРМАЛАРИНИНГ АЛМАШИНИБ ҚЎЛЛАНИЛИШИНИНГ БАЪЗИ БИР ХАРАКТЕРЛИ ТОМОНЛАРИ

Лингвистик материалларнинг гувоҳлик беришича, ҳар бир грамматик кўрсаткичнинг ўз ўрнида, ўз маъносида қўлланилишидан ташқари, бошқа маънода қўлланилиши, кўчма мавнода келиши ёки уларнинг алмашилиб қўлланилиши мумкин. Бу ҳар бир гап ичида, нутқ вазиятида, контекстда англашилади. Бу эса турли кўринишларга эга бўлиб, ҳар хил стилистик талаблар ва стилистик сабаблар туфайли юзага келади.

Грамматик формаларнинг кўчма маънода қўлланилишининг бир қанча характерли хусусиятлари мавжудлигини қайд этиш ўринлидир. Уларнинг айримлари қуйидагича:

1. Кўчиришда, кўпинча, шу кўрсаткичдан ташқари, бошқа воситалар ҳам қатнашади: поезд *ҳозир* жўнайди, мен *эртага* жўнаб кетяпман, у *ҳозир* келади. Бу мисоллардаги *эртага*, *ҳозир* сўзлари феълнинг замонини ёки формасини ўзгартиришга, бир замондан иккинчисига кўчиришга, бир кўринишидан иккинчи кўринишида қўллашга ёрдам беради.

2. Алмаштириб қўллашда грамматик кўрсаткичлар ўзи учун типик бўлмаган вазифада ишлатилади. Маълумки, *-ётир*, *-яп*, *-моқда* аффиксларининг асосий вазифаси ҳозирги замон феълининг аниқ ҳозирги замон формасини ҳосил қилишдан иборатдир. Лекин улар ҳозирги замоннинг ҳозирги-келаси замон формаси, келаси замон феъли ва турли боғлама ёки тўлиқсиз феълни қўшиш билан ўтган замон феъл формаларида ҳам ишлатилиш ҳоллари учраб туради.

3. Феъл формаларининг алмашилиб келиши ҳар хил функциядаги икки кўрсаткичнинг ўзаро муносабати кўзда тутилади, яъни бири бошқасининг ўрнида қўлланилади. натижада контекстда асл грамматик кўрсаткичнинг синоними бўлиб келади. Масалан: ўнг оёқдан бош-

ланг, ўнг оёқдан бошладик каби (эрталабки гимнастика машқи).

4. Кўчириш, кўпинча, бадий асарларнинг жанр хусусияти билан ҳам боғлиқ бўлади. Шунингдек, у функционал услубларга кўра ҳам фарқланади. Масалан: сўзлашув услуби, китобий услуб каби.

5. Феъллар қўшма ҳолида келганда, ҳозирги-келаси замон феъли икки хил маънода қўлланилиши мумкин. Бунда кўмакчи феъл от ёки отлашган формадаги сўзлар билан биргаликда қўлланилган бўлиши лозим. Бундай формаси ҳозирги-келаси замон ҳолида қолавергани ҳолда, ҳам келаси замон, ҳам аниқ ҳозирги замон формаларида қўлланилиши хусусиятига эга бўлади. Масалан: бу гал элакнинг таппиллаши ҳам сусайиб қолди. Энди у секинроқ, оғирроқ *чайқала бошлайди* (Ў. Ҳошимов). Бу жумлада ҳозирги-келаси замон феъллари аниқ ўтган замон маъносидан қўлланилмоқда.

Феъл формаларининг алмашилиб қўлланилиши нафақат замон категориясида, балки майл, шахс-сон каби категорияларда ҳам яққол кўзга ташланиб туради. Уларнинг ҳаммаси жумла ичида реаллашади, бошқа сўзлар ва гаплар билан боғлиқ ҳолда аниқланади. Уларнинг ҳар бири алоҳида ўрганиш ва таҳлилни талаб қилади. Буларнинг барчаси, жумладан феъл замонлари формаларининг мантиқий ва контекстуал позицияси унинг стилистик хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқдир⁵¹.

Қуйида феъл замонларида алмашилиб қўлланилиши билан боғлиқ бўлган баъзи материаллар ҳақида малоҳаза юритилади.

Феъл замонлари формаларининг ўзбек халқ шеваларида алмашилиб ишлатилишини аниқлаш мақсадида «Ўзбек диалектологияси» (В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов, 1962), «Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари» (Ш. Шоабдурахмонов, 1962), «Ўзбек тилининг Андижон шеваси» (С. И. Иброҳимов, 1967), «Ўзбек диалектологиясидан материаллар» (А. Ю. Алиев, 1974), «Ўзбек диалектологияси» (В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов, 1978), «Ўзбек халқ шеваларининг морфологияси» (Ш. Шоабдурахмонов таҳрири остида, 1984) сингари дарслик, қўлланма ва монографияларни диққат билан яна бир бор ўрганиб чиқишга тўғри келди.

Юқорида тилга олинган тадқиқотлардан иккитасида «Ўзбек тилининг Андижон шеваси» (203—204, 209-бет-

⁵¹ Содиқова М. Феъл стилистикаси. Тошкент: Фан, 1975, 23—25-бетлар.

лар) ва «Ўзбек халқ шевалари морфологияси» (140—144, 175—176-бетлар) да феъл формаларининг алмаши-ниб қўлланилишиги доир материалларни учратдик, хо-лос. Уларда ушбу соҳадаги умумий материаллар ўз ифо-дасини тошганлиги кўзга ташланиб туради.

Яна қуйидаги диалектологик тадқиқотларнинг мате-риалларидан фойдаланиб иш кўрдик. Чунки уларда ҳам феъл замонлари формаларининг алмашиниб қўлланили-ши билан боғлиқ бўлган материалларнинг маълум да-ражада берилганлигини қайд этиш мумкин: «Ўзбек диа-лектологиясидан очерклар» (1971, 219—226, 264—265-бетлар), «Ўзбек тилининг ғарбий Самарқанд шевалари» (1977, 103—109-, 130—136-бетлар), «Ўзбек шеваларида феълнинг морфологик тузилиши» («Морфологическая структура имени и глагола в узбекских народных гово-рах», 1986, 194—195, 207—213, 215—217, 242-бетлар).

Диалектологик материалларни атрофлича ўрганиб, таҳлил этиб, қуйидагича дастлабки мулоҳазани айтиш ўринлидир: ўтган замон феъл формаларидан «Узоқ ўт-ган замон феъли» формаси *-ган эди* ва «Утган замон ҳикоя феъли» аффикси *-(u) бди* ёрдамида ясалган феъл формалари ўзбек халқ шевалари материалларида бир хил функцияда қўлланилади. Улар бир-бирлари ўрнида алмашиб қўлланилаверади. Лекин қўлланилиши нуқтаи назаридан, яъни сермахсуллиги жиҳатидан *-ган эди* фор-маси ўзининг нисбатан активлиги билан ажралиб тура-ди. Бунинг сабаби *-(u)б эди* формасининг *-ган эди* фор-масига қаоганда, нисбатан сўнгги давр ҳодисаси бўл-ганлиги билан изоҳланади. Чунки бу форма, асосан, XIII—XIV асрлардан бошлаб учраши кўзга ташланади. *-ган эди* аффикси эса қадимий аффикслардан ҳисобла-ниб, унинг қўлланилиши, ҳатто, Ўрхун-Енисей ёзма ёд-горликлари тили билан алоқадор деб тахмин қилинади⁵². Аммо XI—XII асрларга оид ёзма ёдгорликларида бу фор-манинг мавжудлигини аниқроқ тасаввур қилиш мумкин. Лекин бу пайтда ҳам барибир сифатдошни билдириш учун хизмат қилар ва феъл формасида қўлланилиши деярли учрамас эди.

Ўтган замон феълининг *-(u)б эди* формада келиши-нинг ўзи икки кўринишга эга бўлади: *-(ʔ)б ʔдʔ>-(ʔ)б+дʔ*; *-(ʔ)в ʔдʔ>-(ʔ)в+дʔ*. Бу иккала вариант айрим

⁵² Б а т м а н о в И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1979, с. 93; Ф о з и л о в Э. И. Ўзбек тили-нинг тарихий морфологияси. Тошкент: Фан, 1965, 115-бет.; А б д у р а ҳ-монов Р., Ш у к у р о в Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, 58-бет.

шеваларда учраши мумкин. Бунда бир форма изчил. иккинчиси эса спорадик характерга эга бўлади. Масалан: ўзбек тилининг Қарноб шеvasида $(\text{ч})\text{б } \text{чдъ} > -(\text{ч})\text{б} + \text{дъ}$ формаси актив қўлланилган ҳолда, $-(\text{ч})\text{в } \text{чдъ} > -(\text{ч})\text{в} + \text{дъ}$ варианты спорадик ҳолатга эга бўлади. Масалан: *боръб-дъм, бъръбъдъм; қуръбъдък, қўръбъдъм; бърувдум, бърув-дук // бърувдүг* каби. Бу эса иккинчи вариантнинг қипчоқ шеваларига мос характерли хусусият бўлганлигини кўрсатади.

Ўтган замон феъли формаларини ҳосил қилишда $-(\text{и})\text{б } \text{эди}$ формасининг нисбатан изчил характерга эга бўлиши учун оғзаки нутқ учун бевосита боғлиқлиги билан изоҳланади. $-(\text{и})\text{б } \text{эди}$ формасининг оғзаки нутқда сермахсул эканлигини Е. Д. Поливанов «Ўзбек тилини ўрганишга кириш» («Введение в изучение узбекского языка» 1925, 95-бет) китобида алоҳида қайд этиб ўтган эди.

Ҳаракат англатиш нуқтаи назаридан $-\text{иб } \text{иди} < -(\text{и})\text{б } \text{эди}$ формали феълга нисбатан $-\text{ган } \text{чдъм} < \text{ган } \text{эди}$ шаклидаги феъл узокда бўлиб ўтган ҳаракатни билдириб келади: гәпләшип *келевидим* (Фориш-Боғдон шеvasи), ишкә *кәтибиди* (қипчоқ лаҳжаси), мән ортәнчъ экәнгә *этәлгәнъ-дъм* (Жиззах шеvasи), мән ышләгән вәхтәмдә Мәскәнгә *боргәнъдъм* (Уйчи) каби.

Адабий тил нуқтаи назаридан тарихий ўтган замон феъли (формаси $-\text{ган}$) ва узок ўтган замон феъли (формаси $-\text{ган } \text{эди}$) маъно жиҳатидан маълум даражада умумийликка эга. Шеваларда эса тарихий ўтган замон феъли формаси ($-\text{ган}$) ва ўтган замон ҳикоя феъли формаси ($-(\text{и})\text{б } \text{эди}$) бир мунча яқин ва материалларда умумийлик кўпроқ учраб туради: мен *йойгәммән*, дедъм, мен *пъшър-гәммән*, дедъм (Ўш шеvasи), өзүвүзәм *йүргәмбиз* (Тошкент область Қорахитой шеvasи), йақинда гәзитәгәйәм *оқағамман* (Қорахитой шеvasи), олтъ күн турүп йәнә қайтп *кегәммән* (Уйчи шеvasи).

Ўғуз группа шеваларда ўтган замон феъли формаларидан асосий эътибори билан икки хил формаси актив қўлланилади: а) $-\text{ған, -гән: -қан, -кән}$ (узок ўтган замон); б) $-\text{ди} +$ шахс-сон аффикси (аниқ ўтган замон). Буни аниқ белгилаш учун профессор Ғози Олим Юнусовнинг «Ўзбек лаҳжаларини таснифда бир тажриба (1935) китобининг 43—46-бетларида келтирилган диалектологик намуналардан баъзи мисоллар келтирамиз:

1. Йаш башынан *адашқан*,
Дарйаларны *бойлаган*.
Йнгит волуп *гәзмәгән*,
Сарпайлары *тозмаган*,

2. Тақсыр маңа уш тайақ урду, қавы сән ничик булдуң//билдиң, деди.

Арқам бергән арқа дāғым,
Көңил вергән ме:рибаным,
Дāғ йықылып дәрәләрдә қалдым,
Асман йықылып тәйиндә қалдым.

Фақатгина бир жойди *-ган эди* формасининг (узоқ ўтган замон феълининг иккинчи формаси) қўлланилганлигининг гувоҳи бўлдик, лекин бунда *-ган эди* аффикси эмас, балки *-вды// -вди* формаси қўлланилади, дийирманны мысмылайы раҳмоны рәҳим, дөп үйүрмәккә башлавды.

Аниқ ўтган замон феъли бошқа формалар билан алмашилиб қўлланилиши билан фарқлиниб туради, жумладан ҳозирги-келаси замон формаси билан алмашилиб қўлланилади: йылан билән йануқы бува жәра болған, йылан сүйт ичәдәкән. Буваның баласы *суйт алып гетәди*, йылан о балаға бир жип гавҳары шам шырақ берәди, уннан соң бала шамшырағы алып үйүнә гәләди, уну соң бала айтади. . . О йылан о балаға қарап зыңғып йурәди, о, баланы чақалы, о бала үйүнә барып өләди (Хива-Урганч шеваси).

Бундай хусусият Хоразм областининг шимолӣ қисмидаги қипчоқ шевалари материалларида ҳам аниқ кўзга ташланиб туради: оннан соң йаңағи бала атасина йылап кәлчән. Ата, ата хәммә жораларымның атлары вар. . . Атасы йахшы балам дөп, базарға чықып, ат алып бәрәди, атының атыны Қотуртай қойады.

Худди шу юқоридаги мақолада Самарқанд шевасидан ёзиб олинган 4 бетлик босма материални (Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари, 357—360-бетлар) кўздан кечирдик. Хулосаси қуйидагича: Ушбу намунада аниқ ўтган замон феъли (*-ди шахс-сон аффикси*) ва *эди* тўлиқсиз феълнинг от, сифатдош ва бошқа шулар типли сўзларга қўшилиб келиб, узоқ ўтган замон феъл формасини ҳосил қилади:

1. Аниқ ўтган замонга намуна: пойиздга минип бәрдуқ, жорасини иллайиға келли, өшикти қоқту, азөп минән элип тишқариға чиқарип ташлади каби.

2. Узоқ ўтган замон феълига мисол: он саккиз йил подәям бәққан едим, дости коп дәнә киши еди, дунйа керак емас деб айтган едим, бир Қубәт деган пошшо бәр еди каби.

тўлиқсиз феъл + шахс-сон афф. — ўтган замон ҳикоя феъли; в) -ар эди + шахс-сон афф. — ўтган замон давом феъли; г) -б, -иб + шахс-сон афф. — ўтган замон эшитилганлик феъли] учратмадик. Шу сабабли юқоридаги икки феъл формаси бошқа формалар учун ҳам ишлатилган, деб қайд этиш ўринлидир.

Келаси замон феъл формаси -р, -ар// -эр кабилар қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида бошқа лаҳжалардагига нисбатан кенг даражада кўлланилади. Жумладан, қипчоқ группа шеваларида -р, -ар// -эр ва уларнинг турли фонетик вариантлари кўлланилишини учратмадик. Бу формалар ўрнида ҳозирги-келаси замон феълени ҳосил қилувчи -а, -й аффикслари билан юзага келади: эвэл окусын, соғун *ишлэйди* (ад. орф. аввал ўқисин, сўнгра ишлар), үстэз көрмэгән шәгирт ҳәр мақамға *ойнайды//йорғалайды* (ад. орф. устоз кўрмаган шогирд, ҳар мақомға ўйнар—ўйрғалар), ишлэгән *тишлэйди*, ишлэмэгән *тишлэмэйди* ва бошқалар.

Бу масалага тўлароқ аниқлик киритиш мақсадида қипчоқ лаҳжаси юзасидан ёзиб олинган материалларнинг таҳлилини беришга уриндик. Шу мақсадда В. Э. Эгамовнинг «Самарқанд областининг Ғаллаорол шеваси» юзасидан ёзиб олган намуналарини таҳлил қилдик. Натижа шуни кўрсатадики, шевада деярли ҳамма вақт узоқ ўтган замон феъли формаси ўрнида ҳозирги-келаси замон феъли формаси қўлланилар экан. Қуйидаги мисолларда буни аниқ кўриш мумкин:

Моғул қанының чырайлы бир қызы *боғанакан*, үөзбэк қанының эсә улы *боғанакән*. Қунлардән бир куни үөзбэк қанының улы үөз эскәриәри минән авға *барған акан*, шонда жигит моғул қанының қызыны *көрүп қалады*. Қыз эсә жигитти көрүп қап, бирдән оған ашығ *боп қалады*. Арадан бир нәчә вақ үөткәнән соң үөзбэк қаны моғул қаныға *завчы жубарады*. Моғул қаны бу завчыларға үөз қызыны бәрмәслигини билдирәди. Муннан ғазаблаңқан үөзбэк қаны моғул қаныға қаршы *уруш башлайды*. Бу урушда үөзбэк қаны *жәңиләди*.

Турли илмий ишларда, одатда, олимларимиз адабий тилдаги феъл формаларининг ҳаммаси шеваларда мавжуд деб қайд этиб ўтаверишади. Буни ҳамма ҳолда ҳам маъқуллаб бўлмайд. Шунинг учун ягона йўл турли шевалардан ёзиб олинган намуналар, яъни ёзма текстлар асосида таҳлил қилиш деб ҳисоблаймиз. Демак, ёзма текст таҳлили тил тарихи учун ҳам, диалектология учун ҳам, адабий тил ва унинг турли формалари учун ҳам асосий мезон деб олиниши бирдан -бир тўғри йўлдир.

ФЕЪЛ МАЙЛЛАРИ

Феъл майллари грамматик категория бўлиб, улар феълнинг замон ва шахслари билан ўзаро муносабатда бўлади. Майл категорияси сўзловнинг шакл-харакатга бўлган муносабати билан алоқадор. Замон категорияси майл категориясига нисбатан кенг маънога эга бўлиб, кўпроқ қўлланилади. Чунки ҳаракат ва унга бўлган муносабат маълум бир замон ва маконда юзата келади. Аниқлик майлдан бошқа барча майллар ҳар учала замон формаларида рўёбга чиқармайди. Уларнинг баъзилари, ҳатто, замон категориясига алоқадор ҳам эмас. Масалан, буйруқ майли ўз аҳамиятга кўра, ҳозирги замонга ўхшаса-да, ҳақиқатда ўзининг формаси ва маъно аҳамияти жиҳатидан ҳозирги замондан фарқ қилади. Бошқача қилиб айтганда, аниқлик майли бошқа феъл майллариغا нисбатан кенг доирада қўлланилади. У феълнинг ҳар учала замони орқали ифодаланади¹.

Бундан қуйидагича хулоса қилиб чиқарилади: ҳар учала замонни майл категорияси доирасида фарқлаб бўлмайди. Чунки феълнинг аниқлик майлининг уч замони, яъни ўтган, ҳозирги ва келаси замонлари формаларини ифодалайди. Феълнинг шарт майли эса фақат икки — ўтган ва ҳозирги-келаси замон формаларига эга. Шарт майлида замон маъноси аниқлик майлига кўра бир томонлама ва кучи ҳолда ифода қилинган. Буйруқ ва истак майллари ўз хусусиятлари билан ҳозирги ва келаси замон формаларига ўхшаш бўлса-да, феълнинг замон категорияси билан тўғридан-тўғри алоқасига эга эмас. Шунинг учун ҳам феълнинг замон категорияси

¹ Бокданова А. А. Категория времени в современном узбекском языке. М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1938, с. 8.

² Шукров С. Феъл тарихидан. Тошкент: Фан, 1970. 38—39-бетлар; Ҳазрати халқ шевлари морфологияси. Тошкент: Фан, 1964, 108—109-бетлар.

ўзънинг ишлатилиши даражасига кўра, майл категориясига ишбатан анча кенг маънога эгадир. Шу сабабли феълнинг замон категориясини майл категорияси таркибида² ўрганиши мақсадга мувофиқ эмас, деган фикр тарафдоримиз³.

Феъл туслашида замон ва майл категориялари формалари асосий категория сифатида ишлатилади, chunkи улар бир-бирлари билан генетик яқинликка эга. Замон категорияси туркий тилларда, морфологик кўрсаткичлар носитасида — аффикслар ёрдамида юзата чиқади. Туркий тилларда феъл замон ва майл формаларини ясаш учун бир вақтининг ўзида замон ва майл категорияларидан иборат икки хил аффиклнинг ишлатилиши хусусияти учрамайди. Тарихий нуқтаи назардан ҳам феълнинг замон ва майл категориялари яхлит система ҳисобланади. Бу замон ва майл категорияларининг ҳар қандай формаларини ясаида алоҳида аффикслар йўқлигида ҳам кўришмоқда. Масалан: эски ўзбек тилида *-тай, -гай, -қай, -қой* истак майлининг актив формалари бўлиши билан биргаликда келаси замон маъносини билдириш учун ҳам хизмат қилган. Шундай қилиб, феъл замон ва майл категорияларининг формалари хил тўлақ амқланмаган ва шаклланиши жараянини ўз бошидан кечирмоқда.

Феъл майлларини гуруҳларга ажратинда ҳамон турли-туман фикрлар ҳукм суриб келмоқда. Масъуд адабиётларда конкрет бир фикрга келинган эмас. А. Н. Копонов «Ўзбек тили граммати касы» («Грамматика узбекского языка», Ташкент, 1948) номли асариде истак майлининг баъзи номий асарлар ва мактаб грамматикасида рад этилг⁴ келинибётганининг қайд этган эди.

Қўшиқлик тадқиқотларда феъл майллари учга бўлиб ўрганилади (буйруқ, аниқлик ва шарт майллари) ва истак майли буйруқ майли таркибиде олиб қаралади. Жумладан, «Хозирги замон ўзбек тили» (1957, 417—423-бетлар) китобида ҳам худди шу тарзда материаллар лойлаштирилган. Бу ҳақда матбуотда бир қатор муноҳазалар айтилиб, узларда феъл майлларини тўртга бўлиб (аниқлик, буйруқ, истак, шарт) ўрганиши лозимлиги қайд

² В. С. Касьян Н. А. Система спряжения или изменения слов по лицам в илких тюркской группы // Исследования по сравнительно-грамматическим тюркских языков. II Морфология. М.: Изд-во АН СССР, 1956, с. 231; Ўзбек тилининг грамматик қурилиши масала. рн. Самарқанд: СМГУ нашри, 1965, 32-бет.

этилган эди⁴. Лекин 1966 йилда нашр этилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» да эса феъл майллари буйруқ-истак майли, дарак майли ва шарт майли деб яна учга бўлиб берилади (202—287-бетлар). Бунинг устига аниқлик майли деб қўлланишининг ўзи кифоя.

А. Н. Кононовнинг «Шажараи тарокима» («Родословная туркмен» М. — Л., 1958) номли асарида феъл майллари 4 га бўлиб классификация қилинади. Э. Фозилов «Ўзбек тилининг тарихий морфологияси» (1965) китобида ҳам юқоридаги фикрга қўшилади ва феъл майлларини 4 бўлиб классификация қилади.

Шунга қарамасдан, кейинги йилларда нашр этилган мактаб дарсликларида ҳозирги ўзбек адабий тили курсидан ва ўзбек тили тарихидан ёзилган материалларда истак феъли алоҳида қаралмасдан, уни буйруқ майлига қўшиб, аралаштириб тасвир этилмоқда. Бу эса лингвистик адабиётлардаги материалларнинг етарли ишланмаганлиги ёки қарама-қарши фикрларнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Чунки истак феъли билан буйруқ феъллари ўртасида катта фарқ мавжуд. Масалан, I шахснинг — сўзловчининг ўзи ўзига буйруқ қила олмаслиги изоҳ талаб қилмайди. Бу хилдаги ҳар хил хулосаларга Н. К. Дмитриевнинг 1940 йилда нашр этилган («Грамматика кумикского языка») китобида баён этилган қуйидаги фикрлари сабаб бўлган бўлиши мумкин: «Истак майли қўмиқ тилида алоҳида категория сифатида мавжуд эмас, бошқа туркий тилларда эса йўқолиб бормоқда»⁵.

Айрим ишларда ўзбек тилидаги феъл майллари беш гурпуага ажратиб кўрсатилса⁶, бошқасида истак майлининг тан олинишига қатъий эътироз билдирилади. Жумладан Ш. Шукуров «Ўзбек тилида феъл майллари тараққиёти» (1980) монографиясида шундай позициядан туриб иш кўради⁷.

Нутқ сўзловчи иш-ҳаракатнинг бажарилганлиги ва бўлаётганлиги ҳақида турлича фикр юритади. Баъзи

⁴ Турсунов У. Т. ва бошқалар. Ҳозирги замон ўзбек тилининг баъзи масалалари//ЎзДУ асарлари. 91-янги серия. Самарқанд: СамДУ нашриёти, 1959, 30—35-бетлар.

⁵ Дмитриев Н. К. Грамматика кумикского языка. М. — Л., Изд-во АН СССР, 1940, с. 121.

⁶ Ҳожиёв А. Феълнинг майл турлари ҳақида//ЎТА, 1969, 6-сон, 56-бет.

⁷ Эслатма: Т. Хўжаев «Истак майли грамматик категория сифатида» номли ишида Ш. Шукуров монографиясидаги феъл майллари гурпулаштиришдаги эътирозининг асоссиз эканлигини аниқ далиллар ва фактлар асосида таҳлил этиб берди (Ўзбек тилининг грамматик қурилиши масалалари, 1985, 37—48-бетлар).

сўзловчи феъллардан англашилган иш-ҳаракат ҳақиқатда бўлади, бўлиб ўтган ёки бўлаётир деб билади. Баъзи вақтларда эса иш-ҳаракатнинг бажарилиши бирор шарт ёки истак билан боғлиқ бўлади ёхуд илтимос, буйруқ маъноларини кўрсатади. Масалан: *ишла* феъли сўзловчининг суҳбатдошига буйруғини, баъзан эса илтимосини, *ишласа* феъли шу ишнинг юзага чиқиши учун шарт эканлигини; *ишлади* феъли эса шу шининг ўзагидан англашилган шининг аниқ бажарилганлигини билдиради. *Ишлар* феълида иш-ҳаракатнинг юзага чиқиши учун истак борлиги кўринади. Кўриниб турибдики, сўзловчи феълдан англашилган иш-ҳаракатда турлича муносабатда бўлган. Маълумки, мактаб грамматикасида фақат буйруқ ва шарт майллари мустақил олиб қаралади. Аниқлик майли бўлса, умумий тарзда қисқача баён этиб берилади. Мактаб грамматикасида ҳамда феълга бағишланган бошқа махсус ишларда ҳам истак майли буйруқ феъли таркибида олиб қаралади.

Шундай қилиб, умумий ва қарама-қарши фикрларнинг давом этиб келишига қарамасдан, ҳозирги ўзбек адабий тилида ва халқ шеваларида феълнинг тўрт хил майли борлигини тан олиш ўринлидир: аниқлик майли, буйруқ майли, шарт майли ва истак майли⁸.

1. Аниқлик майли. Бу майл ҳаракат ёки ҳолатни фактик, аниқ реал ҳодиса сифатида кўрсатади. Масалан, *бордим, бординг, борди; бормадим, бормадинг, бормади* каби. Бу ҳолат уч замонга тегишли бўлиши мумкин: *ўқидим, ўқиётирман, ўқирман*.

Феълнинг бу майли феъл ўзагига замон ва шахс-сон аффиксларини қўшиш билан ҳосил қилинади. Бу хусусият эски ўзбек тили, ўзбек халқ шевалари ва ўзбек адабий тили материаллари учун аниқ ўтган замон феълини ҳосил қилишдаги умумий томондир. Чунки қадимги манбаларда ҳам феълнинг турли формаларини (масалан, замонлари, майллари каби) ҳосил қилиш учун фақат феълнинг ўзаги асос қилиб олинганлиги аниқдир. Бу ҳақда Маҳмуд Қошғарий «Девону луготит турк» номли асарида алоҳида тўхталиб, қимматли илмий-назарий фикрларини баён этган: «Биз юқорида феълларнинг ясаилишида б у й р у қ ф е ъ л и а с о с қ и л и б о л и н а д и деганимизнинг бойси шундаки, кўпчилик туркий қабиалар, чунончи чигиллар ва

⁸ Ражабов Н. Қарноб шеваларида феъл категорияси. 3—36-бетлар; Ражабов Н. Феъл майллари классификацияси ҳақида//Ўзбек тили грамматик қурилиши масалалари. Самарқанд: СамДУ нашри, 1985, 31—37-бетлар.; Хўжаев Т. Истак майли мустақил грамматик категория сифатида//Ўзбек тили грамматик қурилиши масалалари, Самарқанд: СамДУ нашри. 1985, 37—48-бетлар.

бошқалар тилида ишловчини билдирувчи сифатлар буйруқдан ясалади. Шу билан бирга, турли мақсадлар билан феълларга қўшилувчи феъл я с о в ч и л а р н и н г х а м а с и б у й р у қ қ а к ў ш и л а д и »⁹.

Аниқлик майли барча шахс формалари ва барча замон категориялари мавжудлиги учун бошқа феъл майлларига нисбатан кенг миқёсда қўлланишини кўрсатади.

Ўзбек халқ шеваларида феълнинг аниқлик майли адабий тилдаги нормаларга, асосан, тўғри келади. Айрим ҳоллардагина маълум шеванинг фонетик хусусиятлари таъсирида шу шева аниқлик майли ифодаланиши жиҳатидан адабий тилдан бирмунча фарқланади. Аммо бу фарқли белгилар аниқлик майли мазмуни жиҳатидан эмас, балки ифодаланиш формаси жиҳатидандир.

Аниқлик майлининг ўзбек халқ шеваларида қўлланилишига доир масалаларни кўздан кечирайлик:

Т о ш к е н т шевасида

Бирлик

I шахс *бэрдэм*

II шахс *бэрдёң*

III шахс *бэрдё*

Ф а р ғ о н а шевасида

I шахс *келйэппэн*

II шахс *келйэпсэн*

III шахс *келйэптё*

Қ а р н о б шевасида

I шахс *корэрмэн*

II шахс *корэрсэн*

III шахс *корэр*

Кўплик

бэрдув, бэрдюз, бэрдүвзэ

бэрдёйёз, бэрдёз, бэрдёйлэ

бэрёттё, бэрдёлэ

келйэппёз//бэрийэппёз

келйэпсёлэр//бэрийэпсёлэр

келёттёйэптё// бэрёттёйэптё

корэрмёз//корэрбёз

корэрсёз

корэр

Ёки Самарқанд шевасида: ман бир пийёла чойди *элдим*, сот қэғэзди *оқуди*, соғра ман *отурдум* чой ичип, чакрасини пийёлага *тэмүздүм*, биз *келдук* Ҳасан иллойнга, жора нима қилэпсэн? ман айтимики, *бэрамиз*; ҳа сизам бир вэх *бэрарсиз*, силарди гунёҳиңиз кэп қаттиқ, соғра *биласилар*, соғра сэт айттики, нимага *сэтасан* каби.

У р г у т шевасида: эна қорган *тон бичар*, достиң

⁹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. II том, 41-бет.

бошиңга кулфат тушганда *йарайди*: ләкайдга иш буйурсаң — ойга *бәтасан*, дост болип йашаган мурәдга *етган*, илимсиз бир йашар, илимли миң йашар, тәғлага қәр *йәһәпту*, тутқа чигамаң *токулади* каби.

Тошкент ва Тошкент типли шеваларда аниқлик майлининг қўлланилиши ўзига хос томонларга эга: ей бувъ, дъптъ девнъ *олдърдъм*, вэй шәръм дъптъ кәмпър, нъмә қъп *қойдън*, экә дъптъ Ержәләлжән, мәнъ *тәнвәссәмъ*, гәвхәр еттъ қәвәт еррь тәғдә бәсәйәм әпчәкәмән, кундузъ ухләгәннъ пәйдәсә кәм *бәләдъ*.

Тошкент шевасида аниқлик майлининг алоҳида бир ифодаланиш формаси мавжуд, яъни феъл ўзаги билан аниқ ўтган замон феълининг *-дъ* аффикси ўртасида *-нә* аффикси орттирилади. Масалан: пул *йәғнәдъ*. Бу сўзда *-нә* иш-ҳаракатнинг ҳали тамом бўлмаганлигини, давом этаётганлигини англатади.

Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида аниқлик майли замон формаларининг ифодаланиши жиҳатидан ўзига хос характерли хусусиятлари билан фарқланади: эттәминән кәчәгә *чықтым*, хәвиздән сув чығарды, нимә *қъп жапсан*, биз қычан жүрдик, хожайынды қызыга бир сөз дәйәпти, хәзир әйтәмис, чәй *ичким кәлди*, әскәрләр уларды хәвлисигә *аббарып қойған* каби.

Ўғуз группа шеваларда аниқ ўтган замон феълининг қўлланилиши билан қўп жиҳатдан қипчоқ шевалари билан умумийликка эга. Лекин уларда ўзига хос, характерли ва фарқли томонлар ҳам мавжуд. Бу аффикслардаги ўзгаришлар бошқа ҳолларда ҳам кўзга ташланади: муллә атама чипте барын *дәвәдим*, саратан кәлни сарйәғ *йәйәси гәлипти*, ана энди хоржинаннам әлып йоғвердилә энди манга жуқвап барсәниз гәтәмән, дәди, атыздан қәшық айтқан қызланы сәси *гәйәтир*, ҳаммәләри оз йуртларына *қайтадыла*, тәпқан мәлынны ничик ташап *гәтжақсәң* деди; әнәм брәрежақ *болды*, гәрәсим *гәлди*, чап гәззинә *суртти* каби.

Аниқлик майли қадимги туркий ёдгорликлар, Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарлари тилида ҳам, ҳар уч замонда ҳамда уч шахсда намоён бўлади.

Қадимги туркий ёдгорликларида: анча будун көп *итдим* — стол леного народа и всех устроил (ПДП, 27); күнтүз *олурмадым* — не сидел (без дела) днём (ПДП, 31); анча *өгүнтүм* — так я просил (хана) (ПДП, 62); Болчуқа таң үнтүрү *тәгдимиз* — рано утром достигли Болчу (ПДП, 63); *тоғдумуз*

эрти — мы родились (ПДП, 188); илин *алтымыз* — их племенной союз покорили (ПДП, 32); йып сайы *бардыг* — ты (стал) бродить по всем странам (ПДП, 28); бәгләр *кәлти* — военнначальники пришли (ПДПМҚ, 36); йалабач барыпан *кәлмәдиңиз* бәгимиз — отправившись послом вы, наш бег (начальник) не вернулись обратно (ЕнПП, 59) каби.

«Девону луғотит турк» да: аға бәктир үзә *йурдым* — тоғнинг баланд ерларига чикдим (ДЛТ, I, 424); нәлүк аңар *билитим* — неға унинг билан танишдим (ДЛТ, III, 206); аның ишын *көчүрдүм* — унинг ишини битирдим (ДЛТ, I, 82); мән аңар *тавар бәрдук* — мен унга мол бердим (ДЛТ, II, 165); қуруқ қатыг *түгдимиз* — отлар думини қаттиқ қилиб тугдик (ДЛТ, I, 338); ол қозы *эритти* — у күзини ахта қилди (ДЛТ, I, 212); олар бир ықында бирлә *уқаштылар* — улар бир бирларини чақирдилар (ДЛТ, I, 195) ва бошқалар Тунлә билә *бастымыз* — кечаси билан босдик (ДЛТ I, 407), мән аңар *оғрағайман* — мен унга борама: (ДЛТ, II, 326), беглик аңар *кәркәйүр* — у беклиги ишига лойиқдир (ДЛТ, I, 343).

А л и ш е р Н а в о и й д а :

Ўзига келгач ики дилгоҳ

Не дейишганки *ўлмадим* огоҳ.

(Сабъаи сайёр)

Не кўруб менга бу ситам *қилдинг*,

Қисматим то абад алам *қилдинг*.

(Сабъаи сайёр)

Зор йиғлаб кучуштилар лахти,

Бир-биридан *сўриштилар* лахти.

(Сабъаи сайёр)

2. **Буйруқ майли.** Бу майл буюриш, қисташ, сўраш каби маъноларни билдириб келади. Бу маънолар, одатда, иккинчи шахсга қаратилган бўлади: *Ишлэ. Шеърни ифодали ўқинг* ва *ёд олинг*.

Бу маъно учинчи шахсга қаратилган бўлиши ҳам мумкин, бироқ бу иккинчи шахс бирлик ва кўпликлари орқали айтилади. Масалан: Китобни унга *бер* (буйруқ суҳбатдошига қаратилган, яъни *сен бер*), Китобни унга *берсин* (буйруқ учинчи шахсга қаратилган, яъни *у берсин*).

Буйруқ майлининг II шахс бирлиги буйруқ феълларини ясаш учун ҳам асос ҳисобланади. У икки формага эга: содда форма (*айт, ўқи*) ва кенгайган форма

(айтгин, ўқигин) каби. Ушбу ўринда баъзан *-қин*, *-кин* аффикси билан ҳам буйруқ майли ҳосил қилинади. Масалан: далага *чиққин*, уйингга *кеткин* сингари.

Шунингдек, II шахсда буйруқ феъли ҳурмат маъносида ҳам кўлланилади. Бунда унинг бирлик формаси *-инг* аффикси билан (Масалан: Дехқон ака эҳтиёт *бўлинг*, чопиқни битириб *қўйинг* каби), кўплик формаси эса *-ингиз*, *-нгиз*, *-ингизлар*, *-инглар* аффикслари (тезроқ *борингиз* деб илтимос қилди, чойни ичиб, сизлар ишга *тушингизлар*) билан ҳосил қилинади.

Учинчи шахсда ҳам буйруқ феъли ифодаланади. Учинчи шахсда бирлик форма *-син* ва кўплик форма *-синлар* аффикси билан шаклланади: ишлагани келган экан *ишласин*, ўқувчилар *ўқисинлар*, дарсларини *тайёрласинлар* ва ҳоказо.

Феълнинг бу майли қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида II шахс буйруқ феъли ўзагига *-гън*, *-гън*, *-гин* кўшимчаларини ёки унинг вариантлари бўлган *-кън*, *-қън*, *-кин*, *-қин* кабиларни қўшиш билан ясалади:

Ж и з а х д а: Экәрни қолъдә әлләнәрсә бәр, *бългън* нъмәйкән. Йәқъбжәңгә әйткън, ышьнъ бътъръп тез *қәйтсән*; сен әкәйнъ элдъгә *бәргън*, *берсән*, тез *әпкегън*.

П а р к е н т д а: сән бътгә ашула айтъб *бергън*, Толәшбәйгә *әйткън* кесън.

Қ а р н о б д а: *йу//йугън*, *ъшлә//ъшлэгън*;

К а т т а қ ў рғ о н д а: *тер*, *жонә*, *йъгън*, *чъққън*, *ъчкън*;

У р г у т д а: гапни кам *созлаган*, *номартни миннатидан* озиңни қутқарип *әлгил* (*-гин*), дастурхонни йиғиб *әгин*.

Буйруқ майлининг *-син//сун* аффиксини олган формаси буйруқ-маслаҳат, буйруқ-илтимос маъноларини билдириб келади. Буйруқ майлининг *-ң*, *-ън* аффикси билан ифодаланган формаси ҳурмат маъноларини билдиради: ур тәқмәкнъ *сорәң* (Тошкент), *келън*, *отъръң*, менгә *беръң*, ундәй *демәң* (Андижон), мани *турриң* деди (Самарқанд), белбәғъздъ *беръң* дептъ (Фарғона), кечкурун *бәръң* (Марғилон) каби.

Ушбу майлнинг *-ъйлә*, *-йлә*, *-ъй*, *-ъйъзлә*, *-йъзлә* аффикслари фақатгина кўпликда ишлатилади. Бу формадаги буйруқ майли:

а) сўзловчи шахсининг кишиларни менсимаслигини билдиради. Масалан: **Қ о р л у қ - ч и г и л - у й ғ у р** лаҳжасида: *ъшләйлә*, *келъйлә* каби;

б) ҳурматни англатади. **Қ о р л у қ - ч и г и л - у й ғ у р** лаҳжасида: *ъшләйъзлә*, *келъйъзлә* каби.

Қўпчиликка қаратилган буйруқ майлининг бу формаси охирига кўплик аффикси *-лар* кўшилади: *йэгицлар* жойларица деди (Самарқанд), *келэйлар*, *бэрэйлар* (Андижон), хэ ешонга қъз тэшгьрмэй *олэйнар//ольцлар* (Марғилон) каби.

Қ и п ч о қ лаҳжасининг айрим шеваларида буйруқ-илтимос маъноси ифодалаш учун кўшиладиган *-гай// -агай* аффикси мавжуд: қычап *барагай* (Сарой), жэп *қойэгай* (Найман), кэтсэц *кэтэгай* (Қипчоқ), жэб-жэб *барагай* (Ғаллаорол) каби.

Буйруқ формасида сўзларнинг охири *л* товуши билан тугаган бўлса, буйруқ аффикслари кўшилганда ёки кўшилмасдан ҳам бу товушнинг тушиб қолиши қипчоқ лаҳжасида ҳам, қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида ҳам учрайдиган фонетик ҳодисадир: Сен хэпэ *бэмэ* (Андижон), гуллэ *эбке* (Каттакўрғон), *кэсин*, *эсин* (Бахмал), *қалиги* ишты *қы* (Қипчоқ).

Буйруқ майлининг инкор формаси худди адабий тилдагидек ҳамма шеваларда *-мэ* аффиксини кўшиш билан ясалади: . . . у лэдэн сэнгэ зулъм қъп *йурмасэн* (Тошкент), хэпэ *бомэ* (Андижон), йох сани элип бэрамиз, *гапирма* (Самарқанд), бэлэ-чэқэц *копэймасэн* (Жиззах), укажон борип *энкемагин* (Ургут) каби.

-ғыл, *-гил*, *-қыл*, *-кил* формаси билан буйруқ майлини ҳосил қилиш Ўрхун-Енисей ва ундан сўнги ёзма манбаларга ҳам хосдир: сабымын түкэти *эшидгил* — речь мою польностью выслушайте (ви) (ПДП, 27); *қатығлынғыл* — қаттиқлангин (УТТМ, 81); *йаратқыл* — яратгин, *итқил* — этгин (ЎТТМ, 81).

-ғыл, *-гил*, *-қыл*, *-кил* формасининг қадимги туркий тил учун характерли эканлигини Ғ. Абдурахмонов ва А. Рустамовлар ҳам кўрсатиб ўтишади¹⁰.

Феълнинг бу майл формаси «Девону луғотит турк» да феълнинг II шахс ўзагидан ва *-ғыл*, *-гил*, *-қыл*, *-кил* аффиксидан ҳосил бўлади. Масалан: тағқа *ағқыл* — тоғқа чиққин (ДЛТ, II, 50), узум *йэ гил* азу қагын *йэгил* — узум егин ёки қовун егин (ДЛТ, I, 115).

Эрдэм тилэ *өгрэниң болма* кувэз,

Эрдэмсизин өкүнсэ эн мэгүзэ аңар.

Илм, ҳикмат ўрган, ўрганишда ҳавойилик ва такаббурилик қилма, ҳеч нарса ўрганмасдан ўзини билимдон кўрсатиб мақтанган киши, имтиҳон вақтида уялади, ачинади (ДЛТ, I, 253).

¹⁰ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. Тошкент: Ўқитувчи, 1982, 35-бет.

Буйруқ майли Алишер Навоий асарлари тилида II шахс феъл ўзаги ва *-ғил, -гил, -ғин, -гин, -қил, -кил, -қин, -кин* формалари қўшиш билан ҳосил қилинади¹¹.

Мисоллар:

Мен бу дард аро бир чора *қилғил*,
Ҳалок ўлғум дурур йўқ эрса *билғил!*
(Хамса, 171)

Чу бўлдим йўқ, мени йўқ эрди *тутқил*,
Агар бор эрди тутсанг ҳам, *унутқил!*
(Хамса, 175)

Эй Навоий, тиласанг ғам тенгизига соҳил,
Киштип бода бурун *топқилу* бўлғил малоҳ.
(Наводир уш-шабоб, 101)

Шевада буйруқ феъли майлининг яна бир формаси мавжуд. Формал жиҳатдан қараганда, бу форма буйруқ феълнинг III шахс бирлигига ўхшайди. Лекин бу икки формани қориштириб юбориш ярамайди. Чунки сўнгги форма шахсиз, шахси номаълум ва шахси умум бўлган шаклларда кўпроқ қўлланилади ва бирликда келади. Масалан, қ о р л у қ - ч и г и л - у й ғ у р л а ҳ ж а с и д а: *-сён, -сун, -син, -сёнла, -сунла, -сунлар, -сёнлар* формалари билан ясалади: чэчлэръ чулғонъп *қэлсён*, эдэм *бэмэй-олсён* (Андижон); у бэччэ *кэсун* — бэччэлэ *кесун*, кэт-тэмгэ эйткён йэхшъйэп эш пьшъръп қойсуллэ (Шахрисабз); шэ:р йъгътлэрънъ кошкэмдъ тэйъдэн *откэссёнлар*, кестым — шъм морэй *босун* (Жиззах), *боссунла, оқъсунла, йэзсунла, йэзмасунла* (Қарши) каби.

Ўғуз шеваларида *-сын, -син* аффикси билан бир қаторда, *-сун* формаси ҳам қўлланилади. Буйруқ майлининг бу формаси асосан бирликда келади. Масалан: ана имди йахшы йессин мурода, йэмэн *қэсын* ийста, окуған нэмазын бэшыңны *йесин*, мэни хоржуным *дурсун* деди каби.

Шуни қайд этиб ўтиш лозимки, қатор ўзбек шеваларидаги *-сун* формаси «Девону луғотит турк»да ҳам учрайди:

Эндик киши *титилсун*,
Эл тэрү *йитилсун*,
Тоқлы бэри *йитилсун*,
Качғу йэмэ *савулсун*.

¹¹ Фозилов Э. Қадимги обидалалар ва Алишер Навоий тили. Тошкент: Фан, 1959, 28-бет.

Емонлар титилсин, мамлакатда (адолатли) қонун амалга ошсин, кўзи билан бўри бирга юра олсину, қайгулар ҳам кетсин (ДЛТ, I, 131).

Навоий асарларида *-сун* ва *-сунлар* формаларида кўлланилади:

Деди Маъсуд: созини *олсун*,
Бурқанин олиб, ўлтуруб *чолсун*.
(Хамса, 299).

Раҳбаларнинг эшикин *очсунлар*,
Гул халойиқ бошига *сочсунлар*,
(Хамса, 298).

«Девону луғотит турк» асаригача бўлган ёзма манбаларда *-сун*, *-сунлар* формалари кўлланилмайди. Бу формалар Ўрхун-Енисей ёдгорликларида ҳам учрамайди¹². У даврларда ёзма манбаларда *-зу*, *-зү*, *-чун*, *-чүн*, *-зун*, *-зүн*, *-зунлар*, *-зүнлар* (эхтимол, *-чу*, *-чү* формалари ҳам) мавжуд бўлиб, *-сун*, *-сунлар* эса ундан сўнг пайдо бўлган. Масалан: тэнри *йарулқазу* — пусть будет милостью небо (ПДП, 64); субә анча тимис; турк будун йоқ *болмазун*, тийин будун болмачун тийин - вода тюрков (т.е. Родина) так сказал: да не погибнет, говоря, народ тюркский, народом пусть будет так говорили (ПДП, 29).

Буйруқ майли қипчоқ лаҳжасида ҳам иккинчи шахс бирлигидан ясалса-да, бу формани ифодаловчи аффикслар қорлуқ-чигил-уйғур диалектидан бирмунча фарқ қилади. Бу диалектда буйруқ майли *-ғын*, *-гин*, *-ғун*, *-қын*, *-кин*, *-сын*, *-син* аффикслари билан шаклланади: мийнәтима, кәлбәтима *қарағын*, район барып *кәгин дәп*, мән айтайын эшиткин қызларым, кишиниң башыға авур бир иш тушмаса *тушмәсин*, кәлхәзчилар, ишкә *чықсын* каби.

Айрим ҳолларда *-сын*, *-син* формалари ассимиляция туфайли ўзгаришга учрайди: *көч чин* (*қўчсин*, *иччин* (*ичсин* (Жўш) каби.

3. Шарт майли. Шарт майли бирор ҳаракатнинг маълум бир шарт билангина бажарилишини англатади. Бунда бирор ҳаракатнинг юзага келиши учун шарт бўлган ҳаракат, истақ, фараз каби маъноларни билдиради.

Шарт майли ўзбек халқ шеваларида ҳам адабий тилдагидек *-са* аффикси билан шаклланиб, бирор иш-ҳаракатнинг маълум шарт билангина бажарилиши ёки бажарилмай қолишини ифодалаб келади.

¹² Ф о з и л о в Э. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий тили. 43-бет.

Қорлуқ-чигил-уйғур диалектида ҳам, қипчоқ диалектида ҳам феъл ўзагига кўшиладиган шарт феъли аффикси ва шахс аффикси бир хил.

Қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида: бър йъргә бъръп *кәрәсә* сув бойдә коп чумоль йургәнмуш, кәчә эшшъ тәгъгә шәгә бър гәвхәр корънъштъ (Тошкент), турмани начайлиги айттики, *бэрасан ески шаҳарга... бэр, әгәр мундан бу йәх қилсам*, маниэ тин, айәги оғриған *боса*, бу даво деди (Самарқанд): кәмкъ қъзъмдъ узуйнъ оган боса, айтсән, кәмкъ пәшәшнъ къчък қъзъгә уйләнмәхчъ *босә...* (*Жиззах*), *дост миң болса* ҳам оз, кучли болай *десан*, дост эрттир (Ургут).

Қарнобшева с и шарт майли бошқа шевалардаги шарт майллари формасидан фарқ қиладиган қуйидаги белгиларга эга:

1. Биринчи шахсинг тусловчиси (бирлик) *-са* формаси билан бир қаторда, *-су* формаси ҳам қўлланади: *те: шърса//су, берсә//су*.

2. Биринчи шахсинг кўплиги *-су* аффикси билан ҳам шаклланади. Бу шахсда *-сак* аффикси кам ишлатилади ва унинг ўрнида *-сук* формаси келади: *те: шърсәк//сук, борсәк//сук*.

Масалан, душман *кәрсәк//корсук* *кокрәгъдән этәмъз*. бър хәт *йәзсук*.

Қипчоқ лаҳжасида: *қыса* — қыларды (Шербод), ишти бажармаса кәмәсин, *жазса* жазар, қайтай (Сарой), түзүв *босам* өзим бараман, қайырда *жатысан*, *қасаңыс-қалың*, *бомаса* барайық, барын *кәрсәк* йәхши бўлайды, (Найман, Хитой, Манғит) каби.

Қипчоқ диалектининг айрим шеваларида шарт майли *-са* аффиксининг ассимиляция натижасида ҳосил бўлган *-ча*, *-ша* сингари вариантлари учрайди: *ич+чә* < *ичса*, *таш+ша* < *ташса* (қипчоқ), *чач+чә* < *сочса* (Самарқанд область, Жўш) каби.

Аммо бу ходиса барча қипчоқ диалектига хос эмас.

Шарт феълининг кўплиги қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси шеваларида ўзаро умумий томонлар билан бир қаторда, бир-биридан бирмунча фарқланади. Масалан: *-сәй*, *-сәйъз*, *-сәләр* (Жиззах); *-сәв*, *-сәвзә*, *-сәвуз*, *-сәйлә*, *-сәләр* (Тошкент); *-сәк//сук*, *-сәйъз*, *-сә//су* (Қарноб), *-сәк*, *-сәләр*, *-сә* (Фарғона)¹³.

Қипчоқдиалектида эса шарт (феъли аффикси)

¹³ Ражабов Н. Ўзбек тилининг Фарбий Самарқанд шевалари. Тошкент: Фан, 1977, 136-бет.

майлининг бирлик ва кўпликлари қуйидаги аффикслар билан ҳосил қилинади:

	Бирлик	Кўplik
1.	-сам, -сэм	-сак, -сэк
2.	-сан, -сән	-саңыз, -сәңис
3.	-са, -сә	-са, -сә

Шарт майлининг бўлишсиз формаси шарт аффиксидан олдин феъл ўзагига *-ма* инкор формаси аффиксини кўшиш билан ҳосил қилинади. Масалан: *вой олмәсәм*, *ошгъ къп дәмләп чъкудъм* (Наманган), *бомаса* бомас дэп жатувды (Қипчоқ), *сотмасән*, бу эдамлар сани олдинга нима қилади (Самарқанд).

Ўғуз: сәни жәрәм деп *йүрмәсәм*, уллы оғлы *бармаса гәләрә гәтәди*, шу *йурта иккимиз биргә гәтип шләмәсәк*, деди, шуны үчүн бизләрә төрәни башлық этип бармаңыз деди.

Қадимги туркий тил ёзма ёдгорликлари шарт майли *-сар*, *-сәр* аффикси билан шаклланади: *билсәр* сәмиз буқа турук буқа тәйин билмаз эрмиш — но он не может (не способен, не знает (назвать) в отдельности который) жирный бык (и который) тощий бык (ПДП,61). йоған *болсар*, узгулук алп эрмиш - делается крепким то, что может разорвать (крепкое это) будет герою (ПДП,62).

Бу майл «Девону луғотит турк» тилида ва Навоий асарлари тилида *-са* аффикси орқали шаклланган ҳамда бу аффиксдан кейин тегишли шахс-сон аффикслари кўшилган:

түнлә булыт *өр тәнсә*,
Эвлүкуры кәлдирмишчә болур.
Таңда булыт *ертәнсә*,
Эвгә йағы кирмишчә болур.

Кечкурун булут қизарса, хотини ўғил туққандек, эрталаб булут қизарса, душман уйга киргандек бўлади (ДЛТ, I 252).

Барығ отру *тутса*, йоққа санмас - бор нарсани меҳмонга тақдим этилса, меҳмон йўққа санамас (ДЛТ, II, 36).

Алишер Навоий асарлари тилида *-са* шарт феъли формаси *эрди* кўмакчи феъли билан биргалиқда келиб, турли модел маъно нозикликларини ҳосил қилади:

Менки, талаб йўлига кўйдум қадам,
Бордур умидимки, чу *тутсам* қалам.
Йўлдаса бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлдаса Хусрав била Жомий қўлум.

(Хамса, 17).

Эски ўзбек тили ёдгорликларида шарт феълининг бўлишсизлик формалари учун *-ма, -мэ, -мар, -мэр, -мэз*, қўлланилган. Улардан *-мар, -мэр* форманти бошқаларига nisbatan камроқ учрайди. Бу формалар манбаларда XI асргача қўлланилиб келинганлигини таъкидлаш ўринлидир: түдүш кириш *қынмасарсаң* өзүнэ қэмағ адатын озғайсан — баҳо қилиб таланмасанг, ўзингни бутун хавфхатардан қутқарасан (ЎТТМ, 83), таплаза *тапламаза* (ЎТТМ, 82), *түкэмэрсэр* — тугамаса (ЎТТМ, 82), йол азсар эв тапмаз — йўлдан адашганда, уй топилмас (ЎТТМ, 83).

Кейинги даврларда *-ма, -мэ* аффиксининг ишлатилиш доираси оммавий характер касб эта бориши кузатилади. Шундан сўнгги даврларда *-мар, -мэр* аффиксининг қўлланилишини учратмаймиз, лекин *-маз, -мэз* форманти айрим ёдгорликларда қўлланилиб туради. Масалан, «Китоб аттуҳфа аз закийа фи-л-луға-ат-туркия»да: *кэлмэзми келмасми* (437-бет).

Умуман, *-мар, -мэр, -маз, -мэз* формалари қадимий бўлиб, дастлабки ёдгорликлар (Ўрхун-Енисей ёдгорликлари каби)дан бошлаб, XV асргача қўлланилганлигини қайд этиш мумкин. Бу формаларнинг шундан сўнгги даврда учрашини диалектал хусусият деб қараш лозим.

4. **Истак майли.** Бу феъл майлидан сўзловчининг маълум бир иш-ҳаракат ёки ҳолат ҳақидаги орзуси, истаги англашилади. Масалан: *Энди бироз китоб ўқийлик, мен ишга борай* каби.

Истак майли формаси адабий тили материалларида ўзининг алоҳида ифодасини топмаганидек, мавжуд диалектологик материалларда ҳам айрим баён қилинмаган. Уларда буйруқ феъли таркибида ёки буйруқ-истак феъли номи билан бериб келинади*.

Истак майли қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида феъл ўзагига (буйруқ феълининг иккинчи шахс бирлигига) бирликда *-й, -эй, -ўй, -ай, -йён, -ўйён* аффикслари кўшилиши билан ҳосил қилинади. Масалан: мундэйэм бъттэ соръ *қойўй* (Тошкент), тълъёнъ чъқар, бър *опей* (Фар-

* Қаранг: Ўзбек диалектологиясидан материаллар. I. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1957, 104—105-бетлар; И б р о х и м о в С. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. Тошкент: Фан, 1967, 116—117-бетлар; Ўзбек халқ шевалари морфологияси. Тошкент: Фан, 1984, 106—109-бет.

ғона); болэңизди *олай* (Самарқанд), ғәйрәт шу вөх ше: ергә *босәйдъ* (Каттақұрғон). То ш к е н т ш е в а с и д а -*йлув*, -*ййлув*, -*лув*, -*нув* каби формалар ҳам мавжуд.

Истак майлиниг кўплик формаси эса -*йък*, -*әйък*, -*лък* аффикслари билан ҳосил қилинади. Ўзбек тилининг Қ а р ш и ш е в а с и д а мазкур майл кўплигини ифодаловчи -*йлув*, -*йльй*, -*йййлув*, -*айлув*, -*айльй* каби махсус аффикс ҳам мавжуд. Кўпгина ҳолларда истак майлининг бирлик формасига тегишли шахс-сон аффиксларининг кўплиги қўшилиб ҳам истак майлининг кўплик формаси ҳосил бўлади. Мисоллар: бир корип *келәйлик*, *бормәйлув* (Қарши), вәләсәптгә укәмгә *бермәйъммъ* (ё бермайми маъносида), отәмгә пәррәндә гошъддән бър ош пьшрьп *берәйлък* дейдъ (Жиззах) каби.

Қ а р н о б ш е в а с и д а алоҳида -*әйлък* истак иффикси -*й* товуши тушиб қолган ҳолда -*элък* деб талаффуз қилинади. Масалан: мәктәбгә *бэрэлък*, хәт *йзээлък* каби.

Ё м ш е в а с и д а эса истак майли -*әнй* формаси томон ўзгаради; хәвъзгә *бэрәнй*, бъзә мәйълъсгә *бэрәнй*, бэрп *кэрәнй* ва бошқалар.

Ўзбек тилининг қипчоқ шеваларида истак феъли бирликда -*ай*, -*әй*, -*айын*, -*әйин*, кўпликда -*айық*, -*әйик*, -*айлық*, -*әйлик*, -*айлуқ*, -*әйлүк* аффикслари билан шаклланади. Булунғур район қирқ шевасида эса қаттиқ ўзак-негизларига -*мақчы*, -*мәкчи*, ундан кейин шахс-сон кўшимчаларини қўшиш билан ҳам истак майли ҳосил қилинади: *түрәйик*, *барғайық*, *чығайлық*, *чығ+айық* (Янгиқўрғон), тамды питирип *қойайын*, уны үөим *көрәйин* (Қийқим), *толдурайық*, *сойайық*, *қылайық* (Шеробод), *барайық*, *кәләйик* (Бахмал) каби.

Каттақўрғон группа қипчоқ шеваларида буйруқ майли кўплик формасининг -*айық*, -*әйик* форманти билан ҳосил қилиниши кенг тарқалгандир: әкәмди барып *кәрәйик*. ишти барыны қып *болайық*, соғун кәтәмиз каби.

Қ а д и м г и т у р к и й ё з м а ё д г о р л и к л а р д а истак майли бир қанча аффикслар билан ясалади. Улардан бирлик формалари ҳозирги вақтда деярли барча ўзбек шеваларида ва ўзбек адабий тилида қўлланилади. Кўпликни ҳосил қилиш эса (-*алым*, -*әлим*, -*лым*, -*лим*) Қарноб шеваси ва ўғуз группа шеваларида ҳозирги актив формалардан саналади.

Қадимги туркий тил ёдгорликларидан намуналар: қағаным бән әбгәру *гүшәйин*, тәди — мой каган сказал: «Я отправляюсь домой» (ПДП, 63); өңдән қағанғару *сүйорылым* — отправимся походом, говорит ою с востока на каган (ПДП, 63); Аны субуғ *баралым* — да отправим-

ся мы реке Аны (ПДП, 63); нә босаналым, тәгәлим, тәди — зачем нам быть побежденными (или подчиним себе) Нападем сказал я (ПДП, 63).

Бу майл «Девону луғотит турк» асарида ҳам ўзининг тўлик ифодасини топган:

Тўнлә билә кәчәлим,

Йамар сувын кәчәлим.

(Кечаси билан кўчайлик, ямар сувини ичайлик) (ДЛТ, II, 12).

Йығач йәмиш ыргату,

бәзрәм қылыб авналым.

. Турли ёввойи ҳайвонлар (қулон) ва бошқаларни овлатиб, бир неча кун байрам қилиб яйрайлик (ДЛТ, I, 262).

Истак майли Алишер Навоий асарлари тилида -й, -ай, -ун, -айин, -айим+ли, -али, -алинг, -алим, -ғур, -гур, -қур, -кур аффикслари орқали ҳосил қилинади¹⁴.

Чу тарихи тилин англай дедим туз,

Секиз юз сексон эрди, доғи тўққиз.

(Ҳамса, 191)

Деди: ушбу замон ўзум борайин,

Ул биёбонни бир-бир ахтарайин.

(Ҳамса, 269)

Қойали ўйғонмангур (ФМОЯН, 44).

-зун, -зүн, -зу, -зү, -чун, -чүн, -сун, -сүн, -су, -сү (бирлик); -зун, -зүн, -зунлар, -зүнләр, -сун, -сунлар, -сүнләр (кўплик) аффикслари ҳам истак майли феъли маъносини англатиш учун ишлатилган. Уларнинг айрим формалари XI—XII асрларга оид ёзма ёдгорликлар («Қутадғу билиг», «Ҳибат ул-ҳақойиқ» каби) тилида ҳам учрайди.¹⁵

Шундай қилиб, феъл майлларини тўрт группага бўлиб ўрганиш нормаллашиб қолди: Масалани шу тарзда ўрганиш тил тарихи, адабий тил ва шевалар материаллари учун умумий аҳамият касб этади.

¹⁴ Фозилов Э. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий тили. 44-бет.; Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка А. Навои. АДД. Ташкент, 1966, с. 44.

¹⁵ Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. Тошкент: Фан, 1965, 78—80-бетлар; Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1973, 147-бет.; Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. Тошкент. Ўқитувчи, 1982, 56-бет.

ФЕЪЛ МАЙЛЛАРИ ФОРМАЛАРИ

Е з м а м а н б а л а р

Қ а д и м г и ё з у в о б и д а л а р и

Аниқлик майли		Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли
-дым	-қалыр	-ың	-сар	-йын
-тим	-кәлир	-иң	-сәр	-йин
-тымыз	-дачы	-иңлар	-са	-айын
-тимиз	-дәчи	-иңләр	-сә	-әйин
-дымыз	-тачы	-зун	-за	-алым
-димиз	-тәчи	-зүн	-зә	-әлим
-тығ	-тачысыз	-чун		-лым
-тиг	-тәчисән	-чүн		-лим
-дығ	-мачы	-ғыл		
-диг	-мәчи	-гил		
-дуғ	-чы	-қыл		
-дүг	-чи	-кил		
-ғыз	-ғай	-сун		
-гиз	-гәй	-сүн		
-ур	-қай	-зу		
-үр	-кәй	-зү		
-йур	-ғу	-сунлар		
-йүр	-ғу	-сүнләр		
-ыр	-ку	-зунлар		
-ир	-кү	-зүнләр		

Д е в о н у л у г о т и т т у р к

Аниқлик майли		Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли
-дым	-дылар	-ңыз	-сам	-әйын
-дим	-диләр	-ңыз	-сәм	-әйин
-тум	-ар	-ыңлар	-сак	-лым
-түм	-әр	-иңләр	-сәк	-лим
-дың	-ыр	-ғыл	-са	

-диң	-ир	-гил	-сә
-ды, -ди	-йур	-ғил	
-ты	-йүр	-қыл	
-ти	-ғай	-кил	
-тымыз	-гәй	-сун	
-тимиз	-қай	-сүн	
	-кәй	-чу	
		-чу	

Н а в о и й асарларида

Аниқлик майли	Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли	
-дим	-мадим	-ғыл	-сам	-й
-тим	-дилар	-гил	-санг	-ай
-дум	-дур	-қил	-са	-айин
-тум	-р	-кил	-сақ	-ғур
-динг	-ар	-сун	-сак	-кур
-дунг	-ур	"	-сангиз	-али
-ди	-лар	-ун	-салар	
-ти	-ғай	-нгиз		
-мади		-ингиз		
		-унгуз		
		-сунлар		

Қ о р л у қ - ч и г и л - у й ғ у р л а х ж а с и

Т о ш к е н т ш е в а с и

Аниқлик майли	Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли	
-дъм	-эмән	-ң	-сэм	-й
-дъң	-эдъ	-ъң	-сэң	-ъй
-дъ	-ъптъ	-гън	-сә	-әй
-дув (зә)	-мъптъ	-қън	-сәв	-йън
-дъйлә	-ъң	-кън	-сәмъз	-ъйън
-вэмән	-мо:чъмән	-сън	-сәвзә	-әйън
-вотмән	-моқчъмән	-сун	-сәвуз	-йлув

-вэткан	-мо.чъсълэ	-сэңъз	-ъйлув
-вэсъмъ		-сэйлэ	-ъйнув
-вэммъз		-ъшсэ//	-ъйлэ
-эмэн		-ъссэ	-ъйнуз
			-ъйнувэз

С а м а р қ а н д ш е в а с и

Аниқлик майли		Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли
-дим		-ң	-сам	-й
-дум	-эн	-иң	-саң	-ай
-иң	-й	-гин	-са	-айин
-ди	-а	-син	-сак	-айлик
-ти	-асиз	-сун	-саңиз	-йлик
-ду	-миз		-салар	
-ту	-ймиз			
-дук	-амиз			
-дик	-силар			
-диңиз	-ар			
-дилар	-мэхчи			
-тилар				

А н д и ж о н ш е в а с и

Аниқлик майли		Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли
-дъм	-йәпмән	-ң	-сәм	-й
-дъң	-йәпсән	-ъң	-сәң	-әй
-дъ	-йәптъ	-ъйләр	-са	-әйтән
-дък	-әмән	-ъйнәр	-сәк	-йтән
-ңъз	-йәпңъз	-гън	-сәйъз	-лък
-дъйъз	-йәпсъләр	-сън	-сәйләр	
-дъйнәр	-ъшйәптъ	-ъшсън	-сәйнәр	
-ъшдъ	-әр		-сәләр	
-әсъз	-мәҗчъ			
-йдъ	-әдъгән			
-ймъз	-әдәгән			
	-әсъ			

Ф а р г о н а ш е в а с и

Аниқлик майли		Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли
-дъм	-эмъз	-ң	-сэм	-й
-тъм	-ймән	-ъң	-сэ	-эй
-дъң	-эйәптъ	-гън	-сәң	-йин
-дъй	-йәп	-сън	-сәк	-лъй
-тъй	-йәт		-сәңъз	
-дъ	-әдъ		-сәйъз	
-дък	-әмән			
-дъләръң	-әрмән			
	-адыған			
	-мәгъчъ			
	-әсъ			

Қ ў қ о н ш е в а с и

Аниқлик майли		Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли
-дъм	-тък	-ң	-сэм	-й
-тъм	-дъңъз	-ъң	-сэ	-эй
-дъң	-дъйъз	-гън	-сәң	-йък
-тъң	-дъз	-сън	-сәк	-әйък
-дъ	-ъштъ		-сәңъз	-лък
-тъ	-йәп		-сәйъз	-лъй
-дък	-р			
	-әр			

Қ а р ш и ш е в а с и

Аниқлик майли		Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли
-дъм	-әпмән	-ң	-сам	-й
-дъ	-әпсан	-ъң	-саң	-ай
-тъ	-әпту	-гън	-сәв	-йън
-дък	-әммъз	-сун	-са	-йлув
-тъла	-әпсъз	-сулла	-сайъз	-айлув

-дум	-эптула	-ъшсън
-лъ	-гън	
-лъм	-арман	
-лъң	-ар	
-лув// -лъй	-арвуз	
-лъз// -ъйъз	-алла	

Марғилоншеваси

Аниқлик майли	Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли	
-дъм	-йәптъ	-ң	-сәм	-й
-дъң	-йәпсъз	-ъң	-сәң	-әй
-дъ	-әмән	-ъйнәр	-сә	-йън
-гъ	-ймән	-гън	-сәк	-әйън
-дък	-әсән	-сън	-сәңъз	-лък
-дъңъз	-әдъ		-сәйъз	
-ъштъ	-ъйдъ		-сә	
-йәппән	-әмъз			
-йәпсән	-әсъз			

Наманганшеваси

Аниқлик майли	Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли	
-дъм	-имән	-ң	-сәм	-й
-гъм	-әмән	-ъң	-сәң	-әй
-дум	-әсән	-уң	-сә	-йъң
-дүм	-йдъ	-гън	-сәк	-әйън
-дъз	-әдъ	-гън	-сәңъз	-әйнүк
-гъ	-әмъз	-сън	-сә	-әйлүк
-дүг	-әсъз	-сун		-лүк
-дүк	-әр			
-дъгъз	-ур			
-үттәмән	-үр			

К а т т а қ ұ р ғ о н ш е в а с и

Аниқлик майли	Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли	
-дъм	-дъйъз	-ң	-сам	-й
-дъ	-дъла	-ъң	-саң	-ай
-гъ	-гъла	-гън	-са	-айън
-лъ	-амән	-кън	-сәк	-йлъй
-лъй	-асән	-сънла	-әй	-әйлъй
-дък	-адъ		-саңъз	-әйлък
-лък	-амъз		-сәйъз	
-дъй	-асъз		-сәлә	
-йъла	-дъла			
-гъйъз	-йәппъс			
	-әр			
	-әсъ			

Қ а р н о б ш е в а с и

Аниқлик майли	Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли	
-дъм	-адъ	-ң	-сам	-й
-дъң	-асъз	-ъң	-саң	-ай
-дъ	-әр	-гън	-са	-йън
-вот	-әсъ	-сън	-сәк	-әлкъ
-от	-әжәк	-сун	-сук	
-йъ	-ду		-саңъз	
-ъй	-дук		-сәйъз	
-вуз	-дүг			
-эмъз	-дъйъз			
-аду	-гъйъз			

У р г у т ш е в а с и

Аниқлик майли	Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли	
-дим	-оту	-ң	-сам	-й
-тим	-сан	-иң	-саң	-ай
-тум	-дү	-уң	-са	-айин

-дум	-йсиз	-уңла	-сак	-йин
-дуң	-эписиз	-гин	-саңиз	-айлук
-ду	-алла	-қин	-салар	-йлук
-дула	-ар			
-дук	-мәхчи			
-дуңла	-диган			
-ман	-гайсан			

Ж и з з а х ш е в а с и

Аниқлик майли	Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли	
-дъй	-эмән	-ң	-сәм	-й
-дъм	-эсэн	-ъң	-сәң	-әй
-тъм	-эдъ	-ъйлә	-сә	-йән
-тъң	-йдъ	-ъңләр	-сәк	-әйлән
-дъ	-йәптъ	-қън	-сәйъс	-лъй
-тъ	-эмъз	-сън	-сәлә	-лък// -нък
-тъй	-әдълә	-сун		
-ъйъз	-р	-сънләр		
-тъйъз	-әр			
-тълә	-мәхчъ			

Қ и п ч о қ л а х ж а с и

Аниқлик майли	Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли	
-дым	-дың	-ң	-сам	-й
-дим	-диң	-ың	-сәм	-ай
-ды	-йаппыс	-иң	-саң	-әй
-ди	-йәппис	-ғын	-сәң	-айын
-ады	-дыңыс	-гин	-са	-әйин
-әди	-диңис	-қын	-сә	-айық
-ты	-йатыр	-кин	-сақ	-әйик
-ти	-йәтир	-сын	-сәк	
-жапсан	-р	-син	-саңис	
-жәпсән	-ар		-сәңис	
-ватыр	-әр			
-вәтир	-асы			

-жатыр	-эси
-жәтир	-атаған
-дык	-әмиз
-дик	

Ўғузлаҳжаси

	Аниқлик майли	Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли
-дым	-йатырман	-ң	-сам	-й
-дим	-йатырмыз	-ың	-сәм	-ъй
-дум	-йатырсызла	-иң	-саң	-айын
-дүм	-әрсән	-сын	-сәң	-әйин
-дуң	-ийди	-син	-са	-алы
-дүң	-әди	-сун	-сә	-әли
-тың	-адыла		-сәк	
-тиң	-ар		-саңыз	
-тиң	-әр		-сәңыз	
-ды	-армыз		-сәнис	
-ди	-арла		-сала	
-ты	-жақсан		-сәлә	
-ти	-гәйсан			
-дик	-жақ			
-дыңыз	-жәқ			
-диңиз	-әси			
-дыла				

Ўзбекадабийтили

	Аниқлик майли	Буйруқ майли	Шарт майли	Истак майли
-дим	-йсиз	-нг	-сам	-й
-динг	-миз	-инг	-санг	-ай
-ди	-япмиз	-син	-са	-айин
-дилар	-япман	-инглар	-сак	-айлик
-дингиз	-япти	-гин	-сангиз	
-моқда	-арман	-кин	-салар	
-аман	-арсан	-кин		
-иман	-ар			
-асан	-моқчиман			

ФЕЪЛНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ФОРМАЛАРИ

Сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи феълнинг функционал формалари номи билан юритилади. Бу эса феълнинг кесим, вазифасида келиши билан ҳам изоҳланади. Лекин бу формаларда от ва бошқа сўз туркумлари (сифат, равиш) билан яқинлик ҳам мавжуд. Функционал формалардаги феъллик белгилар: ўтимли, ўтимсизликни кўрсатиши, ҳаракат маъносининг аниқ сезилиб туриши, феъл нисбатига муносабати, келишикларни бошқариб келиши, замон билан алоқаси каби. Функционал формаларнинг от ва отлашган сўз туркумлари билан яқин алоқаси, айниқса, ҳаракат номи билан ўзаро томонлари, уларнинг турланиб келиши каби характерли томонлар от ва отлашган сўзлар белгилари жумласига киритилади. Бу хусусиятлар билан боғлиқ ҳолда феъл формалари эга, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол ва кесим вазифаларида ишлатилишини ҳам сўнгги белгилар жумласига киритиш ўринлидир.

Юқорида айтилганлар феълнинг функционал формаларидаги умумий томонлар, умумий хусусиятлар ҳисобланади. Ҳар қайси функционал формада эса ўзига хос индивидуал белгилар, характерли хусусиятлар ҳам борки, улар ушбу формаларни бир-бирларидан фарқлашга хизмат қилади. Уларнинг ҳар бири ўз ўрни билан кўрсатиб ўтилади.

Айрим дарслик ва қўлланмаларда феълнинг функционал формаларига «соф феъл» номи билан аталувчи функционал формалар¹ ва ҳаракатнинг характеристикасини кўрсатувчи ва модал маъно ифодаловчи формалар² (синтетик ва аналитик формалар) ҳам киритилади.

Шундай қилиб, феълнинг функционал формаларини сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи деб, учга бўлиб ўрганиш оммавий характерга эгадир.

1 Шундай қилиб, феълнинг функционал формаларини сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи деб, учга бўлиб ўрганиш оммавий характерга эгадир.

2 Шундай қилиб, феълнинг функционал формаларини сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи деб, учга бўлиб ўрганиш оммавий характерга эгадир.

СИФАТДОШ

Феълнинг функционал формаларидан бири бўлган сифатдош ўзининг характерли томонлари, асосий белгилари ва гапда бажарган вазифаларига кўра, бир томондан, сифатга ва, иккинчи томондан, феълга яқин туради. Лекин сифатдан ҳам, феълдан ҳам фарқ қилади. Бундай ҳол адабий тилимизда ҳам, ўзбек лаҳжа ва шеваларида ҳам умумийдир.

Сифатдошларнинг сифатга ва феълга муносабати, уларнинг турли хусусиятлари, қўлланилиши ва грамматик функцияларини ўзида акс эттирувчи қатор лингвистик адабиётлар мавжуд.³ Сифатдошларнинг ҳамма формалари ва замонлари феъл ўзакларига турли хил сифатдош ясовчи аффиксларни қўшиш билан ясалади. Уларнинг қаттиқ ёки юмшоқ ҳолда қўлланилиши феъл ўзакларининг қаттиқ ёки юмшоқ бўлиши билан белгиланади.

Ўзбек халқ шеваларида сифатдош аффикслари қуйидагича: *-ган, -ған, -гэн, -қан, -кэн, -йан, -йэн, -ан, -эн;*

³ Кононов А. Н. Грамматика узбекского языка. Ташкент: Госиздат Уз ССР, 1948, с. 20—208; Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1948, с. 189—193; Жуманиёзов Р. Ўзбек тилида сифатдош. Труды института языка и литературы АН УзССР. Вып. I. Ташкент, 1949, с. 103—130; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1951, с. 46; Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Ч. II. Фонетика и морфология. М.: Изд-во АН СССР, 1952, с. 423—459; Решетов В. В. Кураминские говоры Ташкентской области. АДД. Ташкент, 1952, с. 47—48; Фуломов А. Ф. Феъл. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 7—8-бетлар; Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1957, 459—462-бетлар; Муталлибов С. М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1959, 48—50-бетлар; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1960, с. 338—339; Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент: Средняя и высшая школа, 1961, с. 175—185; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962, 137—139-бетлар; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1962, 336—361-бетлар; Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1962, 252, 344-бетлар; Ражабов Н. Ўзбек диалектологияси курсидан материаллар. Самарқанд: СамДУ нашри, 1962, 66—78-бетлар; Джуроев Б. Шахрисабзский говор узбекского языка. Ташкент: Фан, 1964, с. 168—170; Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. Тошкент: Фан, 1965, 105—117-бетлар; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1965, 64—65-бетлар; Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. Тошкент: Фан, 1967, 234—235-бетлар; Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1980, 374—377-бетлар.

-мъш, -мыш, -миш, -муш; -дъгән, -дъйн, -йткән, -дэгән, -тэгән; -ғусы, -гүси, -жақ, -жәк, -асы, -әси кабилар.

Энди сифатдош ясовчи аффиксларнинг лаҳжалар ва шевалар буйича тарқалган даражасини кетма-кет баён этамиз:

1. -гән, -ган(-ган), -қан(-қан), -кән кўринишлари қорлуқ-чигил-уйғур, қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларининг ҳаммаси учун характерли бўлиб, улардаги характерли хусусиятлардан саналади. Бу аффикслар билан сифатдошлар яшаш учун бўлишли ва бўлишсиз феъл формаларининг ўзак ва негизлари олинади ва уларга -гән, -ғән, -қан, -кән каби формаларнинг бири қўшилади.

Қ о р л у қ - ч и г и л у й ғ у р - л а ҳ ж а с и д а : мән коргән эдам бэ(л)сън (Тошкент). Мәшрәп сәхрәгә сәйъл еткәнъ чъққәндъ (Фарғона), пәдъям бәққан эдамди гапини ешитиң (Самарқанд), екън еккән тек турмәс (Каттақўрғон), бъз бәзәргә бәргән оқувчъләнъ коргән едъй (Жиззах) сингари.

Қ и п ч о қ л а ҳ ж а с и д а : ат чавган чавандозлар жийилгән, жатқан нәрсәни хавлысыга эбрий қойган, у малды йахши баққан адам, қымыллаған адам қыр ашар ва бошқалар.

Ў ғ у з л а ҳ ж а с и д а : гетгән ағам әди, бир кәрвән йәшуллысы өткән гүлүп сөйләйән молладан қорқ, атыздан қошық әйткән қызланы сәси гәйәтир, әбдирамалла вилән гәткән балларам гәлинмишлә, касал волуп йатқан киши каби.

Ўғуз лаҳжасида бу формалардан ташқари, яна -ан, -ән формаси ҳам учрайди; баран, гетән каби. Демак, бу ерда -ган, -гән аффикси таркибидаги г, г ундошлари тушириб қолдирилган. Бу каби хусусиятлар «Девону луғотит турк» да ҳам алоҳида қайд этилиб, уларнинг ўғузлар учун характерли эканлиги айтилади⁴.

Юқорида қайд этилган ўтган замон сифатдоши тўлиқсиз феъл билан бирикиб, бир бирикма ҳолида ҳам келиши мумкин. Бундай ҳолларда, ўзбек адабий тилидаги әди тўлиқсиз феъли формаси қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида -дъм, -тъм, -дъң, -тъң, -дък, -тък каби; қипчоқ лаҳжасида -дым, -дим, -тым, -тим, -дың, -диң, -тың, -тиң каби; Ўғуз лаҳжасида -ды, -ди, -ты, -ти каби формаларга эга бўлади. Масалан, бәргәндъм, ышләгәндък, элгәндъң, (қорлуқ-чигил-уйғур), уйгә барғандың, сизәм кәлтәз(с)дә

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1960. 69-бет.

ишлэгэндыңисмә; мән ышкә кәткәндим (қипчоқ), гәләнди, гәтәнди (ўғуз) кабилар.

Ўтган замон сифатдошининг бўлишли формасига *-ма, -мә* аффиксини қўшиш билан унинг бўлишсиз формаси хосил қилинади: *ышләгән — ышләмәгән*, болгән — *болмәгән* (қорлуқ-чигил-уйғур); *көргән-көрмәгән, кәткән — кәтмәгән, барған — бармаған* (қипчоқ); *гетән < гетгән — гетмәгән, алан < алған — алмаған* (ўғуз) ва бошқалар.

Шунингдек, сифатдошнинг бўлишсиз формаси учун баъзан *-мас, -мәс* формалари ҳам қўлланилади. Масалан: *ышләгән тышләр — ышләмәгән тышләмәс* (қорлуқ-чигил-уйғур); барса барар, бармаса — *бармас* (қипчоқ) каби.

Бу ердаги *мас, -мәс* аффикси тарихий жиҳатдан *-мар// -мәр > -маз// -мәз > -мас// -мәс* каби ўзгаришлар натижасида пайдо бўлган бўлиб, жанубий группа туркий тиллар (озарбайжон, туркман, гагауз, турк) ва ўғуз лаҳжалари хусусияти саналади ва улар ҳозирги вақтда бошқа ўзбек шевалари (Масалан: шимолий ўзбек шеваларидан Манкент, Сайрам, Жанубий Тожикистондаги қорлуқ; Тошкент, Самарқанд областлари ва Фарғона водийси каби) материалларида учраб туради.

Ўзбек халқ шеваларидаги сифатдош ясовчи *-гән, -ған, -ган, -қан, -қән, -кән* вариантлари энг қадимги ёзма ёдгорликлар намунаси Ўрхун-Енисей обидаларида ҳам учрайди. Бу сифатдошларнинг аффикслари ва уларнинг турли хил кўринишлари Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларида кам ишлатилса-да⁵, ҳар ҳолда ушбу аффикслар сифатдош ясовчи аффикслар қаторига киритилади. Чунки ёзма ёдгорликлар ва илмий текпиришлардаги материаллар бунга гувоҳлик беради⁶.

-ган// -гән, -қан// -кән ва уларнинг турли кўринишларининг қадимги туркий тилнинг дастлабки ёдгорликларида қўлланилишининг мавжудлиги ҳақида фикр билдирилади (И. А. Батманов, 93), сўнгра уларни деярли учрамайди, деб кучсизлантирилади (Э. И. Фозилов, 115), ниҳоят, бу аффиксини қадимги ёдгорликлар тилида учрамайди, деган хулоса чиқаришади (Ғ. Абдурахмонов, Ш. Шукуров, 122). Бу жиҳатдан Ғ. Абдурахмонов ва А. Рустамовлар очиқ қолдириб тўғри иш қилишган деб ўйлаймиз. Чунки бу тўғрида ҳа ёки йўқ деб жавоб қай-

⁵ Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. Тошкент: Фан, 115-бет.

⁶ Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с. 93; Ражабов Н. Ўзбек тилининг Ғарбий Самарқанд шевалари. Тошкент: Фан, 1977, 114-бет.

тариш учун аниқ факт ва материаллар қўлга киритилмаган экан, очиқ қолдирилавергани маъкул. Қандай бўлмасин, *қазгантым, қазганмасар, қазганым* (С. Е. Малов, 17) сингари феъл ва феъл формалари таркибидаги форманинг ишлатилиши юқоридаги аффиксининг ҳаётийлигини кўрсатади. Шундан кейинги асрлардаги ёзма ёдгорликлар тилида («Қутадғу билиг», «Девону луғотит турк», Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарлари, Абулғозий Баҳодирхон асарлари каби) у активлашиб борди.

Юқоридаги сифатдош аффикси «Девону луғотит турк», Алишер Навоий ва унинг замондошлари ҳамда сўнги даврларда яратилган ёзма ёдгорликларда қўлланилади: «Девону луғотит турк»да: ол киши ол бизгә *кәлэгән* — у киши бизга кўп келадиган, келаверадиган; ол әр ол әвгә *бараған* — у одам уйига кўп борадиган, бораверадиган (ДЛТ, I, 61); ол әр ол ышларқа *турған* — у одам кишиларга берадиган, турган (ДЛТ, II, 57—58).

Алишер Навоий асарлари тилида бошқа қатор сифатдош формалари (масалан: *-миш, -ган, -ған, -қан, -кан, -ғучы, -гучы* каби) билан бир қаторда, *-ғон* сифатдош формасининг ҳам актив қўлланилганлигини қайд этиб ўтиш ўринлидир:

Ки маст *ўлғонимда* ичиб жоми май,

Гар ул най уни сокил *ўлса*, бу най.

(Хамса, 376)

Еки:

Навоий телба *бўлғон* чоғда кўрди,

Пари бирла ани соғонди ҳамзод.

(Хазойин ул-маоний, I, 144)

Ўтган замон сифатдошларининг бу формаси Заҳридин Муҳаммад Бобур ва Навоийнинг бошқа замондошлари асарларида ҳам худди юқоридаги ҳолатга эгадир.

Айрим ўзбек тилшунослари *-ғон* аффикси билан сифатдошнинг ҳосил қилиниши қипчоқ лаҳжаси учун характерли деган мулоҳазани айтадилар. Бунга кўшилиб бўлмайди. Бу хусусиятни қорлуқ-чигил-уйғур шеваларига хос характерли хусусият деб қараш тўғрироқ бўлар эди. Бунга ўхшаш хусусиятлар бу типли шеваларда ҳозирги вақтда ҳам нормал ҳолат деб қаралади. Агар қипчоқ шевалари материаллари бўлганда эди, у ҳолда, албатта, *л* ундоши тушиб қолар ва *бўғон, қиғон* каби формаларда қўлланилган бўлар эди. Шундай қилиб, ҳозирги адабий тилимиздаги *бўлган, қилган* сифатдошларнинг *бўлғон//бўлган, қилғон//қилган* тарзида ишлатилиши қорлуқ-

чигил-уйгур шевалари учун характерли бўлиб, уларнинг *бўгон* > *боған*, *қилган* > *қыған* формаларига эга бўлиши қишчоқ шеваларининг материаллари деб қаралиши лозим.

Сўнги даврлардаги пайдо бўлган асарлар тилида астасекинлик билан бу аффиксларнинг тобора активлашиб, кенг миқёсда қўлланила бораётганлигини кўрамиз. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *-ган*, *-қан*, *-кан* аффикси адабий тилнинг нормаси сифатида тўла равишда қонунлашиб, мукамал тус олган.

Демак, ушбу сифатдош формаларининг қўлланилиши ҳам тил тараққиёти, турмуш ва давр талаби билан силлиқлашиб бир қолига кириб келган. Чунки *-гэн*, *-ган*, *-кэн*, *-қан*, *-қэн*, *-ган*, *-йэн*, *-гэн*, *-кэн*, *-гэл*, *-гэй*, *-ан*, *-эн* каби формаларидан ва кўринишларидан *-ган*, *-кан*, *-қан* формаларига қараб бўлган тилдаги силлиқлашув шуни кўрсатиб турибди.

-ган, *-гэн* аффикси орқали ясалган сифатдошлар хилма-хил маъноларни англатиб, турлича вазифаларда келади. Бу маънолар сифатдошнинг турли формадаги сўзларга боғланиб келиши, ҳар хил келишиклардаги отлар кўмакчи бирикмалар ва пайт билдирувчи сўзларни бошқариб келиши, келишик, эгалик ва кўплика хос аффиксларини қабул қилиб, турли маъно нозикликларини билдириши мумкин.

Масалан, ўхшатиш маъносини кўрсатишга доир бир мисолни келтирайлик. *-гэн*, *-йотгэн*, *-дъгэн* аффикслари билан ясалган сифатдош ёки ҳаракат номи формаларини ҳар вақт *ўхшамоқ* феъли бошқариб келади: чъқып қара, бырав *кэггәнә* < *кэггэнгә охшайды*, эгиниёрдди мал *жэггәнә охшайды* (қвкчоқ); пәлук егәнгә охшайду (Қарноб) каби.

-ган, *-гэн* аффиксининг этимологияси, тарихий тараққиёт йўлларига доир лингвистик адабиётларда турлича фикрлар учрайди. Жумладан, Г. И. Рамстедт бу аффиксининг таркибли аффикс эканлигини қайд этади. Унинг кўрсатишича, *-ган*, *-гэн* аффикси *-га* ва *-н* элементларидан ташкил топган бўлиб, унинг айрим излари чуваш тилдиги баъзи сўзларда ҳозирги вақтда ҳам учрайди⁷. Н. А. Баскаков *-ан*, *-эн* формасининг жанубий гурпа тиллардан туркман, озарбайжон кабиларда мавжуд бўлиб, сифатдош яшашнинг тўлиқ аффикси бўлган *-ган* / *-гэн* формасидан келиб чиққанлигини айтади. Шунинг билан боғлиқ ҳолда баъзи Қорақалпоғистондаги

⁷ Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. М.: Изд-во ИЛ, 1957, с. 92, 134—135.

ўзбек шеваларида учровчи *-ан*, *-эн* аффиксининг туркман тили таъсирида юз берганлигини кўрсатиб ўтади⁸. Бизнингча, туркман тилининг таъсири билан бирга, ўғуз лаҳжасининг актив таъсирини ҳам ҳисобга олиш ўринлидир.

Турколог М. Рясянен, А. К. Боровков, А. М. Шчербак, А. Н. Кононов, Ҳ. Мирзазода, Э. Д. Демирчизода кабиларнинг ушбу хусусиятдаги фикрлари Н. А. Баскаковнинг фикри билан умумий томонларга эга. Уларнинг асарларида ҳам *-ан*, *-эн* аффиксининг *-ған*, *-гэн* аффиксидан фонетик ўзгариш туфайли юзага келганлиги қайд этилади⁹.

Турколог В. Бангнинг фикрича, даставвал. *-ан*, *-эн* формаси мавжуд бўлиб, у кейинчалик *-ған*, *-гэн* аффиксининг дастлабки формасига айланган¹⁰.

Бизнингча, *-ған*, *-гэн* аффиксининг дастлабки формаси бўлиб, турли фонетик ўзгариш туфайли *г* ва *ғ* элементлари тушиб қолган ва туркман, озарбайжон ва турк тилларида, ўғуз лаҳжаси ва Қорақалпоғистондаги баъзи ўзбек шеваларида учровчи *-ан*, *-эн* формаси келиб чиққан.

Юқоридаги сингари мулоҳазани Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги лингвистик материалларнинг илмий таҳлили билан ҳам тасдиқлаш ва мустаҳкамлаш мумкин. Жумладан, ўғузларда *-ан*, *-эн* деб қўлланилса, туркларда *-ған*, *-гэн* деб ишлатилади¹¹.

2. *-дъгэн*, *-дъгэн*, *-дъғэн*, *-дъйэн*, *-дэғэн*, *-тукэн*, *-тигэн*, *-тикэн*, *-эйкэн*, *-търғэн*, *-дыгэн*, *-тыған*, *-дикэн*, *-дэғын* кабилар ҳам келаси замон сифатдоши формаларини яшаш учун хизмат қилади. Уларнинг баъзилари ҳамма ўзбек лаҳжа ва шевалари учун умумий бўлса, бошқа бир хиллари айрим лаҳжа ёки шевалар доирасидагина қўлланилади. Буни аниқроқ тасаввур этиш учун баъзи намуналар келтирамиз:

⁸ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть первая. М.: Изд-во АН СССР, 1952, с. 398—440.

⁹ Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М.: ИЛ, 1955, с. 121; Боровков А. К. Очерки истории узбекского языка // Советское востоковедение. VI. М.—Л., 1949, с. 50; Шчербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1961, с. 138; Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1960, с. 251; Мирзазода Э. П. Азербайжан дилинц тарихи морфологиясы. Баку, 1962, 276-бет; Дамирчизода Э. Азербайжан дилиндеки оғуз-ғъчак лисони унсурлари. Дил институтиниң асэрлери. I. том. Баку, 1947, саһ. 17.

¹⁰ Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М.: Изд-во ИЛ, 1955, с. 135 (В. Бангнинг фикри шу асар асосида берилди).

¹¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. 69-бет.

Қ о р л у қ - ч и г и л - у й ғ у р л а х ж а с и д а : *болдадъ-гэн* гэн шу (Тошкент), *йурэдъгэн* волън қоптъ (Фаргона), *бэрэдъён* (*бэрэдъгэн*) (Марғилон), *бэрэдэгэн* эдам (Андижон), соғра *сорайтукан* эдам айтти, мани иллайимга *келэйтигэн* бир сан (Самарқанд), *бэратикэн* жойи ҳэли номалум (Бухоро), илгэри чит *дэйтигэн* нэссэ бомэгэн (Шахрисабз), *келэдъгөн* оқувчълэ бэ: (Қаттакўрғон), *сузайтърғон* (Қўқон) каби.

Қ и п ч о қ л а х ж а с и д а : *жэйдикэн* ҳич нэрсэ жоғакэн, мал *күтэйдигэн*, мэхмэннер *каладыган* болды, *кэлэдыган* адамнар кэб болды сингарилар.

Ў ғ у з л а х ж а с и д а : шарқтан *кэлэдигэн* шамал, маңлайиңа *урдэғын* дашам үзиңнэм босын, *барйатырган* адам; *гэлийатырган* қыз каби.

Қадимги ёзма обидалар тилида *-дъгэн* ва унинг турли кўринишлари билан келаси замон сифатдошини яшаш учрамайди. Уларнинг вазифасини *-ғулук*, *-гүлүк*, *-қулук*, *-күлүк*, *-ғу*, *-гү*, *-қу*, *-кү* каби аффикслар бажаради¹².

Ў р х у н - Е н и с е й ё з м а ё д г о р л и к л а р и д а : *топлағулук* алп әчмис — может собрать (толсто) это (будеть герой) (ПДП, 62); йоған болсар *үзгүлүк* алп әрмис — сделали крепким, то, что может разорвать (крепкое это) будеть герой (ПДП, 62); асығлығ болғунуғ йолун көзүнмез *иңүлүгиң* болғулуғ *бэлгүлүг* бэлгүрмез — сен учун фойдали бўлган йўл кўринмас, ранжийдиган белгини бермайди (ЎТТМ, 113); *умунқулук* үзә — умид билан (ЎТТМ, 114); *қутрулқу* йол — кутулиш йўли (ЎТТМ, 115).

«Д е в о н у л у ғ о т и т т у р к» да: бу *турғу* эр әрмес — бу турадиган жой эмас (ДЛТ, II, 171); бу тағ *арқу* әрмәс — бу тоққа чиқадиган вақт эмас (ДЛТ, II, 72); ол бизгә *кэлгү* болды — унинг бизникига келадиган вақти бўлди (ДЛТ, II, 72); ол *барғулук* эрди — унинг бориши керак эдилар (ДЛТ, II, 60); бәг йазуң кәчүргүлүк эрди — бекнинг вазифаси гуноҳдан кечиш, кечириш эди (ДЛТ, II, 195).

Махмуд Кошғарий сифатдошларнинг ясалиш ва сифатдош ясовчи аффикслар ҳақида тўхталиб, ўзакнинг қаттиқ-юмшоқлигига кўра, шу ўзак охирига *-қулук*//

¹² М а л о в С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. — Л.: Изд-во АН СССР. 1951. с. 5; Ф о з и л о в Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. 87—91-бетлар; М а х м у д К о ш ғ а р и й. Девону луғотит турк. I. 61-бет; II, 60-ва 417-бетлар; Р у с т а м о в А. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои. АДД. Ташкент, 1966, с. 33.

гулук ёки кўлук// -гулук қўшимчаларини қўшиш¹³ билан ҳосил қилинишини моҳирлик билан исботлаб кўрсатган.

Бу фикр тилшуносликнинг ҳозирги ҳолатида ҳам муҳим яҳамиятга эгадир.

Ўзбек халқ шеваларида ҳозирги замон сифатдоши *-йотган, -йоткан, -йаткан, -откан, -оққан, -йоққан, -жатқан* каби форма ва кўринишларга эга бўлади. Масалан: *екэйотган* одәм, *окэйотган* бола (Тошкент), *олэйоткан* қъзнъ севмәскән (Фарғона), мән *эйтйоткәндә* сен боръдъң (Андижон), бу *йозоткан* киши (Самарқанд), қышлаққә *кетйоткан* одәм (Шаҳрисабз), *кулэйткән* оқувъ (Қаттакўрғон), *олъккан* (Қарши), *кәб жатқан* киши ким, *ишлэйткән* кәлхөзчиләр көп көринди (қипчоқ) кабилар.

Ўғуз лаҳжасида сифатдошнинг бу формаси *-йатырган, -атурған* каби аффикслар билан ҳосил қилинади: *баратурған, гелйәтърған* каби¹⁴.

Андижон шеvasи материалларида баъзан *-гу* аффикси ҳам учрайди: йүрткә ҳә:кәм *болгудек*, тағаси бэр йарйар каби.

Маълумки, *-ғу, -гү* (*-қу* ва *-кү*) ҳам энг қадимий тарихга эга. Бу формалар қадимги ёзма манбаларда қўлланилган сермахсул аффикслардан саналади: *барғу* йолуңуз — борадиган йўлингиз, Қутрулку йол — қутулиш йўли (ЎТТМ, 115); бу *турғу* эр эрмәс — бу турадиган жой эмас (ДЛТ, II, 171); ол бизгә *келгү* болды — унинг бизниқига келадиган вақти бўлди (ДЛТ, II, 72).

Аслини олганида, таркиби жиҳатидан юқоридаги каби мисолларнинг ҳаммаси қўшма феъл бўлиб, феълнинг етакчи формасига кўмакчи феъл вазифасида келган *йот<ёт* феъл ва ўтган замон сифатдош формаси *-ган* билан ифодаланган ҳолда қўшилиб келгандир. Баъзи фонетик ўзгаришлар эса бундан мустансо. Ҳозирги замон сифатдош формасида ҳаракатнинг давомлилиги кўзга ташланиб туради.

Сифатдошнинг ҳозирги замон формаси қадимги ёдгорликлардан «Девону луғотит турк» да учрайди. Бунда маъно бошқа аффикслар ёки бошқа замон формалари орқали ифода этилади яъни *-аған, -әгән* формалари ёрдамида ясалади. Масалан: эрәвгә *бараған* — у уйига кўп борадиган, бораверадиган; ол киши ол бизгә *кәлә-*

¹³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II. 195-бет.

¹⁴ Щербак А. М. Основные особенности южнохорезмского говора в сравнительном освещении // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1961, 88-бет; Абулғалиев Ф. Хоразм шевалари. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1961, 172-бет.

гән — у киши бизга кўп келадиган, келаверадиган (ДЛТ, II, 60).

Навоий асарлари тилида ҳам *-аған, -эгән* аффикси билан hozirги замон сифатдошлари формаларини ясаш ҳоллари учрайди. Масалан: *тутаған, чапаған, кулэгән, кесэгән*; Ҳамла ёмон ит киби, Қайси ёмон ит қапаған ит киби.

Сифатдошнинг hozirги замон формаси Маҳмуд Кошғарий, Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида *-ғучи, -гучи, -қучи, -кучи* аффикслари билан ҳосил қилинганлигини кўрамиз¹⁵. Эт *тоғрағучи* — гўшт тўғрайдиган, *тэбратгучи* — ҳаракатлантирувчи, *йүкүнгүчи* — сажда қиладиган, тарқа *ағкучи* — *тоққа чикувчи, саркучи* — кўй соғувчи (ДЛТ). Синса қаламнинг шаҳидан бир учи, Ожиз ўлур нома рақам *қилғучи, бергучи, кўргучи*. Яна нархларга қилиб иштиғол, Оғир *сотқучига* бериб гўшмол, неча ситам, *қилғучи* обод ўлиб, Борча ситам *чеккучи* барбод ўлуб (Навоий).

Маҳмуд Кошғарий сифатдош ясовчи аффикслар ҳақида чуқур илмий-назарий мулоҳазалар юритиб, *-ғучи, -гучи, -қучи, -кучи* аффиксларининг чигил, арғу, қашғар, барсаған, уйғур ва Юқори Чингача бўлган қабилаларнинг ҳаммаси учун характерли эканлигини алоҳида қайд этади.

Худди мана шу аффикслар сингари hozirги замон сифатдошларини ясовчи *-дачы, -дэчи, -тачы, -тэчи* аффиксларининг қипчоқ, ўғуз, уғроқ, суворин, бажанақдан тортиб, то русларгача бўлган тилларда қўлланилишини айтиб ўтади: *тапындачы* — куллик қиладиган, ол йүк *йүклэмэдэчи* турур — у юк юкламайдиган киши, *күзэт-тэчи* — қузатувчи, *саттачы* — сотувчи. Шунингдек, *-тачы, -тэчи* аффиксининг *-дачы, -дэчи* аффиксидан фонетик ўзгаришлар туфайли (ДЛТ) ҳосил бўлганлигини ҳам кўрсатади.

«Девону луғотит турк» да қўлланилган *-дачы, -дэчи, -тачы, -тэчи* сифатдош ясовчи формалар Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари ва улар билан алоқадор бўлган бошқа ёзма манбалар тилида ҳам қўлланилган.

Бу эса ушбу сифатдош аффиксларининг қадимий эканлигини кўрсатади: отүкән йыш олурсар, бөңгү ыл тута *олуртачы* сән, турк, будун, тоқ — иногда ты остаешься в Отиканской черни, ты можешь жить, созидаая свой весный племенной союз, и ты тюркский народ, сят;

¹⁵ Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои., АДД. Ташкент, 1966, с. 33.

ол йиргөрү барсар, турк будун, *өлгәчисән* — (Итак), о тюркский народ, когда ты идешь в ту страну, ты становишься на краю гибели (ПДП, 28).

-*дачы*//-*дәчи*, -*тачы*//-*тәчи* аффикси орқали сифатдош формаларини ҳосил қилиш XV асргача актив бўлганлигини қайд этиш ўринлидир.

3. Ўзбек адабий тилидаги ўтган замон сифатдошининг архаик формаси ҳисобланган *-миш* аффикси ўзбек халқ шевалари материалларида *-мъш*, *-мыш*, *-миш* ва баъзиларида *-муш* каби формаларда учрайди. Сўнги форма асосий эътибори билан Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Қарши, Қарноб каби шевалар материаллари учун характерлидир. Масалан, *қълмъш* — *қъдърмъш* (Тошкент), *пъчәх тьқъп йлтгәнмъш* (Фарғона), *баддәң кәгәймушмән* (Шаҳрисабз), *ешътмъш* куләққа йаман (Қарши), *озгънә қълбмъш* (Қарноб) каби.

-мыш, *-миш* аффикси ўғуз лаҳжасида ҳозирги вақтда ҳам анча кенг миқёсда ишлатилиб туради. Масалан, *дә-лә дол пәнд әйләрмиш*, пәндини пәйванд *әйләрмиш*, *барылымыш*, *барйотырғанмыш*, *барыбымыш*, *баржақамыш* кабилар. Қипчоқ лаҳжаси материаллари учун *-мыш* ва *-миш*, унинг турли кўринишлари характерли эмас. Баъзан онда-сонда учраб қолиши эса ўғуз лаҳжаси ёки адабий тил орқали ўтган хусусият деб қаралади.

Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларида *-мыш*, *-миш* аффикси *-гән(-ган)*, *-қан*, *-кән* аффиксига нисбатан кенг доирани қамраб олар эди. Масалан: ил түтсин йир өтүкән йыш *әрмиш* — о тюкенская червь был (именно) страшною, в которой можно было созидать племенной союз; тәңридә *болмыш* турк билгә бу өдкә олуртым — непобежденный, небо (собств. «на небе» или «из неба возникший») тюркский каган, я ныне сел (на царство) (ПДП, 27); *тутқан* — держать (ПДП, 194); *өмгән* — грудь у шеи, горло (ПДП, 189); тутар қапар *әркән* — он объяснился жестами (ПДП, 194).

Бу иккала аффикс охиридаги ш ундоши *с* билан алмашилиб, *-мыс*, *-мис* тарзида ҳам келган¹⁶: өкүн көргүнин үчүн игидмис билгә қағаныңа, *әрмис бармыс* әдгү илиңә кәнтү йаңылтығ, йаблақ кичүртиг — покойся Ты сам провинился и сделал низость (по отношению) к твоему кагану, возвысившему тебя ради твоей же преданности, и (по отношению) к твоему племенному союзу,

¹⁶ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л.: Изд-ва АН СССР, 1951; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.—Л.: Изд-во АН ССР, 1959, с. 11.

хорошему по своим качествам и делам (ПДП, 39); эчимиз апамиз Бумын қаған төрт булуңығ *қысмыс йығмыс йаймыс басмыс* — наш предок Буман каган чөтыре угла (мира) притеснил, повалил, победил, раздавил (ПДМҚ, 8—9); оғулнуң *өлмис йәрин* — земля, где умер сын (ПДП, 192); *әсидмис ном* — услышанный закон (ученые) (ПДП, 192) каби.

Ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва тараққиёт жараёнида муҳим аҳамият касб этувчи «Девону луғотит турк», Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида *-мыш*, *-миш*, *-муш* аффикси кенг кўламда қўлланилган: *қурмыш* кириш түгүлмәс — қуриган ёйни боғлаб бўлмайди (ДЛТ, III, 234); *кәлмиш* киши — келган одам (ДЛТ, II, 64); *урмуш* апсын пусуғын, *қылмыш* аны балығ — закон мени меҳнат тузоғида тутди, ярадор қилди (ДЛТ, I, 386);

Хуросон демаким, Шерозу Табрез, Ки, *қилмишдур* найи килким шакаррез (Хамса, 190).

Доғи фурқат ичра Мажнуни номандўш *ўлмишам*,
Ишқаро оворалиқға хона бардўш *ўлмишам*,
То ани ёд айладим элдим формамуш *ўлмишам*,
Базми ҳайрат ичра то ринди қадахнўш *ўлмишам*.
(Амирий)

-мыш, *-миш* сифатдоши XIV—XVI асрлардаги ёзма манбалар тилида *-ған*, *-гән* сифатдош формаси билан синоним бўлиб қўлланилади.

-мыш, *-миш* аффиксининг қўлланилиши ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси ва ёзма манбалар материаллари билан боғланади, ўзбек тилида энг қадимги даврдан бошлаб қўлланилади. Тожик тилига ҳам ўзбек тили орқали ўзлашган.

Умуман, XX асрнинг 30-йилларигача бўлган ёзма материалларда *-миш* ва унинг турли кўринишлари анча салмоқли ўринга эга эди. Шундан сўнгги тил тараққиёт давомида бу аффиксининг қўлланилиш доираси тобора торайиб борди. У ўзининг сўнгги даврлардаги ҳолати нуқтаи назаридан туркий тилларнинг жанубий группаси ва ёқут тилида тараққий этиб келади¹⁷. Уларда ҳозирги вақтда ҳам сифатдош ясаш бобидаги сермахсул аффикслардан саналади.

-мыш, *-миш* билан ясалган сифатдош ўзининг вазифаси жиҳатидан гапда аниқловчи, тўлдирувчи ёки кесим

¹⁷ Коклянова А. А. Категория времени в современном узбекском языке. М.: Изд-во АН СССР, 1963, с. 109.

бўлиб келади. Кесим бўлиб келганда, боғлама билан ҳам, боғламасиз ҳам қўлланилиши мумкин:

1. Култегин ёзма ёдгорлиги: үчүн *игидмиш* қағаныңын сабын алматы, йир сайу бардығ, қоп анта алқынтығ, арылтығ — ты, не принимая (т.е. не слушаясь) поднявшего (тебя) ни твоего хана, ни слова его, (стал) бродить по всем странам и там совершенно изнемог и изнурился (т. е. большая часть твоя погибла) (ПДП, 28); анта *қалмышы* йир сайу қоп туру өлү йорыйур әр-тиг — вы же, оставшиеся тогда (живыми) по всем странам скитались в совершенно жалком положении (букв. то живая, о умирая) (ПДП, 28); йорыйур, тийин кү әсидип, балықдақы *тағықмыс*, *тағдақы инмис*, тирилип йәт-мис әр *болмыш* — услышав весть о том, что он бродит вне (т. е. за пределами тогдашнего место жительства тюрков), жители городов поднялись в горы, а жители гор спустились, и собравшись составили (отряд в) семьдесят мужей (ПДП, 29).

2. Девонулуғотиттурк: ол эвгө *бармыш* ол — у уйга ҳақиқатан боргандир (ДЛТ, I, 73); *қурмыш* йа — қурилган ёй, *қазмыш* арық — қазилган арик (ДЛТ, II, 62—63).

3. Қутадғубилиг:

Йаратмыш ағирлиг биликлар билә,
Қалы ким шукр ул қанаъат тила.
Кадру қиммат билимлар пайдо қилинган,
Агар ким шукру қаноат истар экан.
(ҚБ, 50)

4. Алишер Навоийда:

Кел, эй соқийки, *тушмиш* жонима жўш,
Кетур бу икки ёди бирла кўш,
Чу ул май дурдидин *бўлмиш* хурўши,
Сафо оламидур дурднўши (АН, XIV, 51).

5. Фурқатда:

Соати ўн бирғача базм эттилар,
Сўнгра эл ўз уйига азм эттилар.
Лек мендин *кетмиш* эрди ақлу хуш.
Лаҳза-лаҳза шавқ ўти айларди жўш
(УПА, 231).

Бошқа туркий тилларда, жумладан ўзбек адабий тилида, *-миш* аффикси назмий асарларда, фольклор материалларида учраб туришини қайд этиш лозим:

Эмиш: шуҳрат ураб кемтик қисматим,
Кўзлардан узоқда сирқираб оқар.
Қалбда қўрғошиндай етиб ҳасратим,
Кўзларим жаҳонга бахтиёр боқар
(Зулфия).

Насрий асарларда эса *-миш* аффикси деярли учрамайди. Шунга қарамасдан, илгари вақтлардан бери тилимизга сингиб кетган баъзи сўзлар таркибида келади, айрим ҳолларда эса терминлар ҳосил қилади: *аниқланмиш* аниқловчидан сўнг келади, *сифатланмиш* грамматик термин, *қилмишига* яраша жазосини олди, *қилмиш-қидирмиш* дейдилар каби.

-миш формаси билан ясалган ўтган замон сифатдош формаси *эрди* тўлиқсиз феълдан олдин келиб (*-миш эрди*), бирор ҳаракат ёки ҳолатнинг сўзловчига анча илгари маълум бўлганлигини билдиради: Олөдкә қул қулығ болмыш эрти күнг, күнглиг болмыш эрти — в то время рабы стали имеющими рабов, рабыни, қатун йоқ болмуш эрти — (он сказал) жена (моя) умерла; илни суташықмыш — одно войско вышло; кушча чаблы түшүрмиш, эртиңиз — как птица соколом, вы были низвергнуты (СамДУ асарлари, № 102, 137).

Ўзининг формаси ва маъноси жиҳатидан бундай сифатдош формалари — бирикмали феъллар узоқ ўтган замонни англатади. Бу формадаги ҳолат ўзбек халқ шевалари материалларида кам учрайди ёки бутунлай учрамайди. Чунки у тил тарихи учун характерли хусусият бўлиб, тилнинг узоқ тараққиёт жараёнида аста-секинлик билан ўзгариб бориши туфайли архаиклашиб, истеъмолдан чиқиб кетган. *-миш эрди* ҳолатида бирикиб қўлланилиш энг қадимги тил обидаларидан тортиб Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида кенг қўлланилган.

Ундан кейинги даврлардаги ёзма манбаларда ҳам учрайди, лекин у тобора камая борган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса *-миш эрди* формаси фақат тарихий факт ва воқеаларни индивидуаллаштиришда ишлатилади. Бошқа ҳамма ҳолатда унинг ўрнида *-ган эрди* формаси қўлланилади.

4. Ўзбек тилининг лаҳжаларида келаси замон сифатдош формаси ундош товуш билан битган феъл ўзакларига *-эр, -ар, -ир, -ыр, -эр*, унли товуш билан тугаган феъл ўзакларига эса *-р* аффиксини қўшиш йўли билан ҳосил қилинади. Масалан, Қ о р л у қ - ч и г и л - у й г у р шеваларида: *чъқэр* эдем озъ бълэр (Фарғона), улар *эқар* сувга охшар еди (Самарқанд), *корэр* кознъ йәшгърып бомәс, ерънчэгнъ тытан *қэчэр* кышь дейдълә (Каттақўрғон), йъмәс эгъз йър эгъзнъ *бэғлар* (Қарноб), *эқар* сув, *келэр* кышь (Жиззах), *учар* куш (Қарши), *йэгър* жэйгнъ тэйгнъ йоқ (Қарноб) каби.

Ўғуз лаҳжасида: сәсиңни *чықарма*, атам қас-сапчылык *этәр эди*, барчә *галир*.

Қипчоқ лаҳжасида: *эқыр* жәйини билмади, *келәр* одәм кеб (п) болды, кичкәнәләрди *жатар* вақты өтүп кәтти (Самарқанд область қипчоқ шевалари).

Айт дегәндә өләнди авқын *айтар*,

Авқын адам өләнди мавқын *айтар*.

Мен айтайын эшиткин қызларайым,

Нишәнәгә келтирип жақын *айтар*.

(Наманган область қипчоқ шеваси)

Соң биләрсән нимиш *болар*,

Бәдрәк бәри жыйылып *чығар*.

(Қатаған)

Ўзбек тилининг Курама шевасида келаси замон сифатдошнинг бу формаси ундош товуш билан битган феъл ўзақларига *-ар*, *-әр* ва унли товуш билан битган феъл ўзақларига *-р* аффикси қўшиш йўли билан ясалди, *сөйләр*, *чығар*, *кәләр* каби¹⁸.

Хакас тилининг сағай диалектида ҳам келаси замон сифатдошининг қўлланилиши ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шеваларидаги ҳолатга ўхшашдир. Унда ундош товуш билан тугаган феъл ўзақларига *-ар*, *-ер* ва унли билан тамом бўлган феъл ўзақларига *-р* аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинади: пас — *пасар*, (ёзмоқ), ойна — *ойнар* (ўйнамоқ) сингари¹⁹.

Юқоридаги формалар билан сифатдошнинг келаси замон формасини ясаш турли даврларга хос ёзма манбалар учун ҳам характерлидир: *учар*, *болар*, *ақар*, *күйәр*, *сәғәр*, *тегәр* (ЎТТМ, 114); тәгдүкин, турк бәгләр, көп *билирсиз* — его атаки о тюркские начальники, вы вполне знаете (ПДП, 31); көмнә илиг *қазғанурман* — для кого я добываю (ПДП, 29); *тиләр*, *ақлар* (ЎТТМ, 114); *өртәр* күл — иссиқ куйдирувчи күл (ДЛТ, II, 34); *күләр* эр қатрунды — куладиган эр тийилди, тўхтади (ДЛТ, II, 290);

Ки қаламзан *қилур* замон таҳрир,

Топмиш эрди фәсона күп тағйир,

(Хамса, 3288)

Берди *кўрар* кўзу *эшитур* кулоғ,

Айтур тил атрни *анғлар* димоғ.

(ФМОЯАН, 33)

¹⁸ Решетов В. В. Кураминские говоры Ташкентской области. АДД. Ташкент, 1952, с. 47—48.

¹⁹ Дмитриев Н. К., Исхаков Ф. Вопросы изучения хакасского языка и его диалектов. Хакас-Абакан, 1954, с. 21.

Ёзма манбаларда юқоридагилардан ташқари, *-ур*, *-ур* формалари ҳам учрайди ва анча сермахсул сифатдош ясовчи аффикслардан саналади. Улар Навоийдан сўнгги давр, ҳатто XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида (масалан, Муқимий, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий кабиларнинг асарларида) ёзма адабиёт намуналарида қўлланилади:

Замона аҳли кўзинг сеҳрини асир *бўлур*,
Худайро бу на алу ҳол дилпазар *бўлур*,
Кумуш билакларимиз енг ичра ёшурманг,
Кишининг илгу очуқ бўлса беназар *бўлур*.

(Лутфий)

Ботини чўян қозон, *қайнар* ичида реву ранг,
Ётқузуб тилсанг баногоҳ чиқмас қорнидан алиф,
Кир ювиб мағзавасининг кўпигин *олур* йиғиб,
Рўзада кўйгай отин қандин нишола, баччағар.

(Муқимий)

Кўриб қолса ногоҳ имкон ўлуб,
Таажжуб *қилур* ақли ҳайрон *ўлур*.
Дўстлар айшу тараф фасли баҳор *истар* кўнгул,
Ҳар куни саҳрода сайри лолазор *истар* кўнгул.

(Фурқат)

Бу аффикслар билан ясалган сифатдош формалари сўнгги даврлардаги ёзма адабиётларда ҳам худди шу ҳолатда эканлигини қайд этиш мумкин.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида сифатлошларнинг келаси замони *-р*, *-ар* аффикси билан ҳосил қилинади: хотинлар навбат билан бир тангадан пул узатиб *жўнар* эдилар. Унинг *-ур* формаси ҳозирги вақтда ҳам баъзан поэтик асарларда кўпроқ ишлатилади: Халқимиз бидъат, хурофот боғида қолиб *борур*, бунинг боиси недур.

-р, *-ар* аффикси билан келаси замон сифатдошини ҳосил қилиш ҳамма туркий тиллар учун ҳам бир хил деса бўлади²⁰. Баъзи вариантлари ва архаик формалари бундан мустаснодир.

5. *-жак*, *-жәк*, *-әсә*, *-асы*, *-әси*, *-ғусы*, *-гүси* аффикслари қорлуқ-чигил-уйғур группа шевалари учун сифатдош ясашда актив қатнашмайди. Уларнинг айрим шеваларидагина *-әсә*, *-асә* формасининг учрашини кўрамыз. Масалан, Қарши шевасида: *корасә* козь йоғ, *бәрасә* йоллан каби.

²⁰ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1948, с. 191—192; Дмитриев Н. К. Вопросы изучения хакасского языка и его диалектов. Хакас-Абакан, 1954, с. 21; Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. М.: Изд-во АН СССР, 1952, с. 425—428.

-асы, -эси формалари билан сифатдошни ҳосил қилиш қипчоқ ва ўғуз лаҳжалари материалларида: *кэлэси* жылға, ишти *қылысы* болды (Қипчоқ), базара *барасым* гэлди, *гэлэси* йил (Ўғуз), *боласы* бўла каби.

-асы, -эси аффикси билан ясалган сифатдошлар келаси замонни билдириб, *дигэн*, *-дъгэн*, *-турган*, *-гусы*, *-гуси*, *-тыған* каби аффикслари билан параллель равишда кўлланилиб, уларнинг вазифасини бажариб келади. Бу хусусият адабий тилимизда ҳам мавжуд. Масалан, *келаси* замон — *келгуси* замон, *келаси* йил-*келгуси* йил, *бўласи* олим — *бўлгуси* олим каби.

Маҳмуд Қошғарийнинг қайд этишича, -асы, -эси формалари билан сифатдош яшаш ўғузлар учун характерли бўлиб (*барасы*, *турасы*, *кэлэси* каби), бошқа туркий лаҳжаларида ўша даврда *-ғу*, *-ғу* аффикслари билан кўлланилганлигини (масалан, *барғу*, *турғу*, *келғу* каби)²¹ алоҳида қайд этади.

-жак, -жэк аффикси фақат ўғуз лаҳжаси материаллари учун характерлидир. Масалан, *қыл (а) жақсан*, *чақыр(а)* — *жақта*, *гөржэкмэн* каби.

Ўзбек адабий тилидаги *-ғуси*, *-гуси*, *-ғувчи* формалари ўзбек лаҳжа ва шевалари материалларида деярли учрамайди. Агар айрим ҳолларда учраб қолса, уни адабий тил таъсирида юз берган ҳодиса деб ҳисоблаш лозим, у ёки бу шевани текширган авторларнинг кўп ишларида бу грамматик формаларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги ҳақида ҳеч нарса дейилмайди, айримларида эса аниқ қайд қилинади. Масалан, Ё. Ғуломов, *-жак*, *-гусь*, *-асы* аффиксларининг Тошкент шевасида кўлланилмаслиги, уларнинг ўрнида *-дъгон* аффиксининг актив кўлланилишини айтиб ўтади²².

-жак// -жэк аффикси ўзининг турли фонетик ўзгаришлари билан кўпгина туркий тилларда кўлланилади. Фақат ёқут, тува, хақас, шор, қозоқ, қирғиз, ойрот, уйғур тиллари бундан мустаснодир. Айрим туркологик адабиётларда *-жақ*// *-жэк* аффиксининг этимологияси *барғай* каби сўзлардаги *-ғай* билан боғлаб ўрганилади²³.

²¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I. 69-бет.

²² Гулямов Я. Г. Диалектологические заметки// Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1981, 241-бет.

²³ Баскаков Н. А. Ногайский диалект. М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1940, с. 90; Серебрянников Б. А. Система времени татарского языка. Казань, 1963, с. 64; Ражабов Н. Морфологические структура имени и глагола в узбекских народных говорах. ДД. Самарқанд-Ташкент, 1986, с. 338—339.

СИФАТДОШ ФОРМАЛАРИ

Ёзмаманбалар

Қадимгитуркийобидалар

-ған	-йүк	-ығлы	-гү
-гән	-дачы	-игли	-ғу
-қан	-дәчи	-ағлы	-қу
-кән	-тачы	-ықлы	-ку
-мыш	-тәчи	-икли	-ғалыр
-миш	-дажы	-уғлы	-гәлир
-мыс	-дәжи	-үгли	-қалыр
-мис	-тажы	-ғучы	-кәлир
-муш	-тәжи	-гүчи	-ма
-мүш	-ғма	-кучы	-мә
-мысын	-гмә	-күчи	-маз
-мисин	-ығма	-р	-мәс
-дуқ	-игмә	-ыр	-ғусы
-дүқ	-уғма	-ир	-гүси
-туқ	-үгмә	-ур	-ғулуқ
-түк	-ағма	-ар	-гүлүк
-туғ	-әгмә	-әр	-қулуқ
-түг	-ғлы	-йүр	-күлүк
-йуқ	-гли	-йүр	

Д Л Т

Навоий асарларида

-ған	-ыр	-үнди	-ған	-р
-гән	-ир	-мағу	-гән	-ар
-қан	-ур	-мәғу	-қан	-ур
-кән	-үр	-ғур	-қан	-ғусы
-мыш	-ғу	-гур	-мыш	-гүси
-миш	-қу	-асы	-ағлы	-қулуқ
-мүш	-ку	-әси	-әгли	-күлуқ
-дуқ	-ма	-қулуқ	-ғучи	-ғулуқ
-дүк	-мә	-күлүк	-гүчи	гулуқ
-дачы	-ғусы	-ғулуқ	-қучи	-асы

-дэчи	-гуси	-гүлүк	күчи	-иси
-тачы	-ан	-аған		
-р	-эн	-айан		
-ар	-унды	-эйэн		
-эр				

Қ о р л у қ - ч и г и л - у й ғ у р л а ғ ж а с и

Тошкент Фарғона Марғилон Андижон Самарқанд

-гән	-гән	-гән	-гән	-ған
-кән	-ған	-кән	-кен	-қан
-қан	-кән	-қан	-қан	-қан
-дъгән	-қан	-дъгән	-дъгән	-дигән
-дъйән	-дъгән	-дъгән	-эдъгән	-тигән
-дъгән	-дъгән	-дъгән	-адаған	-туқан
-р	-йәткан	-дъйән	-дъргән	-әткан
-әр	-ар	-р	-ә	-р
-йәткән	-әр	-әр	-р	-ар
-мъш	-мъш		-әр	
	-муш		-йәткән	

Бухоро Шаҳри-сабз Қарноб Катта-кўрғон Жиззах

-ған	-гән	-гән	-гән	-гән
-қан	-қан	-кән	-кән	-кән
-қан	қан	-қан	-қан	-қан
-йән	-йән	-дъгән	-р	-дъгән
-тикон	-р	-р	-әр	-тъкән
-р	-әр	-әр	-мъш	-йәткән
-ар	-йәткән	-ър		-әйкән
-йәткан	-әткән	-мъш		-әйткән
-миш	-тикән	-муш		-р
-муш	-миш	-кәм		-әр
	-муш	-гу		

Қ а р ш и

Қ ў қ о н

-ған	-гән
-қан	-кән
-қан	-қан
-йән	-дъгән
-р	-дъгон

-ар	-йәтқән
-мъш	-търғән
-асъ	-р
-әккан	-әр

Қипчоқ лаҳжаси	Ўғуз лаҳжаси		Ўзбек ада бий тили
-ған	-ған	-ар	-ган
-гән	-гән	-әр	-кан
-қан	-қан	-ир	-қан
-кән	-кән	-асы	-диган
-дыған	-йән	-әси	-р
-дигән	-йән	-жәк	-ар
-асы	-ан	-жәк	-ур
-әси	-ән	-мыш	-гуси
-ар	-дыған	-миш	-ғуси
-әр	-дигән	-доғын	-гувчи
-жатқан	-р		-жак
-йәткән			-ётган
			-аси

РАВИШДОШ

Равишдош ўзининг характерли томонлари билан феълга ҳам, равишга ҳам яқин туради. У феъллик ва равишлик белгиларига эга бўлишига қарамай, улардан ферқ қилади. Равишдош маълум бир синтактик функцияни бажариб келади. Лингвистик адабиётларда унинг шахс, сон ва замонга муносабати, иш-ҳаракатга қўшимча маъно оттенкаси киритувчи, баъзан феъл ўрнида қўлланилувчи ҳамда феъл маъноларига қисман таъсир қилувчи хусусиятлари қайд этилади²⁴.

Н. К. Дмитриев равишдош формаси ҳақида қуйидагича

²⁴ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 185—189; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, с. 47—48; Решетов В. В. Кураминские говоры Ташкентской области. АДД, с. 48; Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть первая, с. 459—473; Гуломов А. Феъл. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1954, 78—88-бетлар; Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент: ФА нашриёти, 1957, 464—469-бетлар; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1960, с. 302—310; Боровков А. К. ва бошқалар. Ўзбек тили дарслиги. I-қисм. Тошкент: ўқитувчи, 1965, 104—105-бетлар; Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. Тошкент: Фан,

мулоҳаза юритади: «Рашишдош феълнинг шахс, сон ва замонда ўзгармайдиган, асосий иш-ҳаракатга нисбатан бирор қўшимча ҳаракатни билдирадиган формасидир»²⁵.

Ўзбек халқ шеваларида рашишдош формалари ва уларнинг қўлланилишига назар ташлар эканмиз, уларда бу формаларнинг хилма-хил кўринишларга эга эканлигини кўрамиз: -й, -ъй, -э, -а; -б, -ъб, -ыб, -ув, -үв, -ыв, -ив, -уб; -п, -ъп, -ип, -уп; -гәнъ, -қәнъ, -кәнъ, -қанъ, -кани, -гани, -ғаны; -гъынчэ, -гунчэ, -кунчэ, -кънча, -ғынчэ, -гънчэ, -гунча, -ынча, -инчэ, -йинчэ; -ғач, -гэч, -қач, -қэч; -ғалы, -гэлы, -қалы, -кэлы; -дийән, -дийин каби.

Юқоридаги рашишдош формаларини шартли рашишда бир неча группаларга бўлиб, уларнинг ясаиш йўлларини қисқача баён этамиз:

1. -э, -а, -й рашишдош формалари феъл ўзакларининг унли ва ундошлар билан тугашига қараб, икки хилда ясалади:

а) ундош товушлар билан тугаган феъл ўзакларига -а, -э аффиксини қўшиш билан ҳозирги замон рашишдоши ясалади. Масалан: қ о р л у қ -ч и г и л -у й ғ у р л а ҳ ж а с и д а: йолдан ручкэ *элқэ* (Тошкент), бу гәпнъ эмәкнә *әйтә* кормә (Андижон), *йура-йура* чаччадим (Қарши), *гәпәрә* кеттә, *әйтә* кормә (Жиззах); *қипчоқ* л а ҳ ж а с и д а: у:лым тәзрәк *барағай*, тәримчиләрни копи//көпи *кәләлмәди*; ўғуз л а ҳ ж а с и д а: *йурә* вәрсәлә, бир нур алысдан горинди, *уйата* вәрди каби.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, рашишдошларнинг бу формаси кўпинча такрор яъни жуфт ҳолда келади. Бундай вақтда ҳаракатнинг вақти-вақти билан бўлиб туриши ёки узоқ вақт давом этиши англашилади: *у енткә-енткә* гәпәрдъ (Тошкент), *бэрә-бэрә* тузук болади (Бухоро), *қорқә-қорқә* келъм (Каттакўрғон), ул *гәпәрә-гәпәрә* чәрчәдъ (Қарноб), йигит қапыны *қақа-қақа* қараб отырды (Ўғуз), *жата-жата* рәңи сәргәйип кәтти (Қипчоқ) кабилар.

Бу рашишдошнинг бўлишсиз формаси -ма, -мә аффикси билан шаклланади ва ҳаракатнинг юзага келишидаги пайт-шарт ва сабаб кабиларни билдириш учун қўлланилади: кәлин икки кун эшиккә *чыжмай* көшәңгәдә отурады (Манкент), екәлә бьқәнъмъ *әләлмәй*

1965, 117—123-бетлар; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳма-туллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1965, 66—68-бетлар; Ражабов Н. Ўзбек тилининг Ғарбий Самарқанд шевалари. Тошкент: Ўқитувчи, 1980, 377—380-бетлар каби.

²⁵ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 185.

кәлдәм (Фаргона), мана учраган кишини адыны *билмиймән* (Ўғуз);

б) унли товушлар билан тугаган феъл ўзақларига -й аффиксини кўшиш йўли билан ҳозирги замон равишдоши ҳосил қилинади. Масалан, қорлуқ -чигилу йғур лаҳжасида: ҳәр кунъ ъкътә эдәмдән *соръймән* дъптъ (Тошкент), әртъс бърәм *ойнъй* кеттъ (Андижон), *шилай* бердик (Бухоро); қипчоқлаҳжасида: улар қыған ишләрини *сэнәй* кәттъ, тәзрәк *ишләй* дәп жатувды: Ўғузлаҳжасида: бир йахыны қызыла *бойыйды*, кишини адыни *билмиймән* каби.

-й аффикси билан ясалган равишдошларнинг ҳам такрорланиб келиши учрайди. Масалан, туръйлә *ухләй-ухләй* көзләръз шъшъп кеътъптъ (Каттакўрғон), *сорәй-сорәй* мәккәнъ тәпъбдъ (Қарноб), бундәй ишләрди *ойнай-ойнай* қыламан, *отырып-отырып* чығын кәтти (Қипчоқ), *оқый-оқый* гөзим динди (Ўғуз) ва бошқалар.

Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари, «Девону луғотит турк», Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида -й, -ә, -а аффикслари билан равишдош ҳосил қилиш билан бирга, -йа, -йә, -йу, -йү аффикслари билан равишдош юзага келтиради²⁶.

Ушбу ёдгорликларда -у, -ү, -и аффикслари ҳам ишлатилган: йағы болып, *итинү йаратуну* умадук, йана ичикмис — став врагом и не будучи в состоянии (что либо сделать) для себя и создать, они (тюркский народ) сиять подчинился (ПДП, 29); Табгач қағанқа илин торусын *алы* бирсис — отдали кагану народа табгач свой племенной союз и власть над собою (ПДП, 29); йигитләриг *ышлату*, кулан кәйик *авлату*, йығач йәмиш ыргату, бөзәрәм қылыб авналым — йигитларни ишлатиб, дарахт меваларини қоқтирайлик кулон (кййик) овлатиб байрам қилиб ййрайлик (ДЛТ, I, 262); йалқуң *мәнү* тирилмәс, анқа кирүб *кирү* үйанмас - одам абадий яшамайди, гўрга кирган қайтиб келмайди (ДЛТ, III, 72).

Алишер Навоий асарларида -а, -ә аффикси билан ясалган равишдошларнинг ёрдамчи феълларга кўшилиб ишлатилиши учрайди. Масалан, *қъләкор*, *тегәкор* кабилар шулар жумласидандир.

2. -б, -ъб, -иб, -ыб, -үб, -уб, -п, -ъп, -ип, -ып, -үп, -уп, -в, -ъв, -ыв, -ув, -ив. Бу аффикслар билан ясалувчи равишдош

²⁶ Насилов Д. М. Енисей ва Ўрхун ёзма ёдгорликларидаги равишдош категорияси // УТАМ, 1961, I-сон, 50-бет; Ражабов Н. Ўзбек тилининг Ғарбий Самарқанд шевалари. 50-бет.

формалари ўзбек лаҳжа ва шеваларида энг кўп қўлланилади ва ўтган замон равишдоши ҳисобланади. Улар ҳам ўзақларининг унли ва ундошлар билан тугашига қараб икки йўл билан ясалади:

а) унли товушлар билан тугаган феъл ўзақларига *-н,-б,-в* аффикслари кўшилиб келади. Масалан, *қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида*: *ътнъйәм элън*, *озъ йолге тушъптъ* (чушъптъ) (Тошкент), *ухлеб қэптъ* (Андижон) *қъз йъғлэп* эш *пъшърдъ* (Марғилон), Маскавга *қарап жонатти* (Самарканд), *алмашлаб* екиш (Бухоро), *пичи қарэв* оттириң (Шаҳрисабз).

Равишдошнинг бу формаси қипчоқ ва ўғуз лаҳжалари материалларида, айрим ҳолларнигика мустасно қилганда, ҳамма вақт *-п* аффикси орқали ифода этилади: *қочқар зыңыллап* кэтти, турдыэли *ишлэп* кэлди, *чэй дэмыэп* (Қипчоқ); қанныны *дойдирып ухлап* қалды, *ҳэйдэп* чықарсақ жүвәнни басқылый *жақ*, шуни *нишэтип* чықарамыз (Ўғуз).

Равишдошларнинг бу формаси такрорланиб, жуфт ҳолда қўлланилиб туриши ҳам учрайди. Масалан *дълбәнъ эллэп тэшэп* (тэшлэп) кетъйлэ (Каттақўрғон), *бөрънъ мънъп* тоққа *қарэп чъқъп* кеттъ (Фарғона), *оқый-оқый* гөзим дүнды (Ўғуз) кабилар;

б) ўзақ ундош товушлар билан тугаганда, уларга *-эб,-иб,-ыб,-уб,-б,-эп,-ип,-үп,-уп,-эв,-ив,-ыв,-ув* каби аффикслар кўшилиб ўтган замон равишдош формалари ясалади. Ушбу формалар ва уларнинг бир қанча кўринишларга эга бўлиши уларнинг жарангли ва жарангсиз, лабланиш ва лабланмаслик сингари турли хил фонетик ҳодисаларнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Масалан, *қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида* *бэсэб* откэч (Фарғона), *үчүп* кеттъ (Андижон), *нэндъ элъп* қэқэ бэрэсэз (Марғилон), *коп тиришиб* экуйопти (Бухоро), бэллэйи нима *қилив* турупсән (Шаҳрисабз), *отказэв* қойган васа (Қарши), тумшугънъ *суқуп* турэллэ (Каттақўрғон) *куръплэр* (күрълэ) *кессин/келсин* (Тошкент), *бөрънъ мънъп* тоққэ чъқъп кеттъ (Фарғона), *берэб йувэрдъ* ёки *күлэб йувэрдъм* (Андижон); тэл кочэгэ *чүшүптъ* (Марғилон).

Қипчоқлаҳжасида: мэктеп *барыв* окуған, *күлүп* кэтти, *отуруп* алды, меҳманнар кэтип *жагыр*, сэтэр *чалып* отурсам;

Ўғузлаҳжасида: уйинэ бирлэн *гирип* қалады, уажап дэп маллара йахши қарамайын қанныны *дойдирып* ухлап қолды, йақын йердаки жойла: дан даш *дашып* отхона, малхана ва бошқа бинола:ни *қойып* куйдыла, ҳайран *волуп* гэгип вердилэ, бынолэны *қурып* қойдыла каби рави-

дошлар ҳам жуфт ҳолда қўлланилиши мумкин: *йурън-йурън* бър тоққә йтъгътъ (Тошкент), *пичи қарэвоттирин* кейин кеттила (Шаҳрисабз), *қайтън-чушун* қойләрь томонгә кетәдъ (Жиззах), *коруп туруп* (Шаҳрисабз) ва бошқалар.

Қайд этилган равишдош формалари равишдошлар ҳосил қилишда маҳсулдор ҳисобланади. Бу аффикслар ва уларнинг кўринишлари қадимги ёзма ёдгорликлар, Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида ҳам сермаҳсул формалардан саналади:

Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларида: *Ишбара* — *Ямтару* — э́тот кон там пал (ПДП, 31); бу йирдә *олурып* — поселившись на этой земле (ПДП, 27); турк будун қанын *қолун* Табғачқа йана, ичиқди — тюркский народ оставив своего хана снова подчинился государству Табгач (ПДП, 62).

«Девону луғотит турк» да: *айруп* озун ашарыб азнағуны тозурма (кўзинг тинар даражада ўзингизни оч қолдириб бошқаларни тўйдирма) (ДЛТ, III, 75); *үгүрәлип* тарылды — тўда-тўда бўлиб тарқалишди (ДЛТ, III, 12); түнлә *йуруп* күндүз севнүр, кичиндә эвләниб улғазу севнүр — кеч билан юриб күндүз севинали. Чунки у йўлини кўрмасдан босади, ёшлиқда уйланган киши қариганда севинади, чунки унинг болалари унга ёрдам берадилар, у роҳат кўради (ДЛТ, III, 96).

Алишер Навоий асарларида: ул хзрат бу тил ва иборат била назм бисоти *тузундурлар* ва... олам аҳлиға *кўргизундурлар* зоҳир қилдим (АН, XIV, 132); турк тили ва назми қоида ва услубда билмаганларимни *сўруп* ва мушқулларимни қаллоли мушқулотим тобуғида арзға *еткуруп* куллий натижалар кўрдум (АН, XIV, 131).

Ёзма ёдгорликлари тилида *-бан*, *-бән*, *-үбән*, *-ибән*; *-пан*, *-ыпан*, *-ипән* сингари равишдош ясовчи аффикс формалари ҳам кенг қўлланилган:

Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларида: сүнүглик қантан (қантын) *кәлипән* сүрә элтди — откуда пришли копьеносцы и увлекли тебя (ПДП, 30); эчим қайан *олурыпан* турк будунығ йичә итди чығанық — мой дядя — каган, сев (на царство) опять устроил и поднял тюркский народ (ПДП, 30).

«Девону луғотит турк» да: эрдәмини *өгрәнибән* ышқа сура (илмларини, ҳунарларини ўрганиб, амалга ошир) (ДЛТ, I, 403); йай *барубан* эркүзи: ақты ақын мундузы (баҳор тонги эриди, музлар эриб сел сувлар қаттиқ оқа бошлади) (ДЛТ, I, 171).

Алишер Навоийда:

...Ки, рағбат айлабон кому ҳавога,
Неча маҳзунни солғаймен балога.
(Хамса, 159).

Беҳуда қилибан бу ҳолат они,
Ўл меҳру муҳаббати ниҳони.
(Хамса, 232)

Бу равишдош аффикси сўнги даврлардаги шоир-ёзувчиларнинг асарлари тили учун ҳам характерлидир:
Ўт қўубон куйдиратурғон ўзум,
Ҳокимингиз, ўлдиратурғон ўзум.
(Муқимий).

-бан, -бэн, -пан, -пэн аффиксининг тарихий этимологик тараққиёт жараёнига доир турлича мулоҳазалар учрайди. Уни мўғул тили материаллари билан боғлаб ўргангани, яъни -ба, -бэ ва қўшимча -н нинг қўшилишидан ҳосил бўлган деб тахмин қилади²⁷. СССР фанлар академияси муҳбир-аъзоси С. Е. Малов эса -б, -п равишдош формаларига -ан, -эн аффиксини кўшиш йўли билан ҳосил қилинган, деган фикрни айтади²⁸.

Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида ҳам, сўнги давр шоир-ёзувчилар асарларида ҳам -бан (-бон), -бэн равишдош ясовчи аффикси фақат шеърӣ асарлар тилига хос хусусиятдир. Буни келтирилган намуналар ҳам аниқ кўрсатиб турибди. Насрий асарларда эса ушбу равишдош ясовчи формаларнинг қўлланилиши деярли учрамайди²⁹.

3. -гэнъ, -гани, -гэни, -кэнъ, -қаны, -қани, -қэни, -кэнъ, -кани, -ғаны каби аффикслар билан ясалган равишдошлар ҳаракатнинг мақсадини билдиради.

Улардан -гэнъ, -гани, -ғаны, -гэни аффикси унли ва ундош товушлар билан битган ҳамма феъл ўзақларига қўшилиб келади. Феъл ўзақларининг к ва г, қ ва ғ билан тугагандаги ҳолатлари бундан мустасно бўлиб, улардан к ва г билан тугаганларига -кэнъ -кэни, -кани аффикси, қ ва ғ билан тугаганларига эса -қэнъ, -қанъ, -қани аффикслари кўшилади. Қ о р л у қ ч и г и л - у й ғ у р л а ҳ ж а с и д а: яъни чъққэнъдэн жэ сойъндъ (Тошкент), уч йил иш берди соткани учун (Самарқанд), биз келлий келин коргани (Шаҳрисабз)

²⁷ Корш Ф. Е. О турецких элементах... Известия отделения русского языка. Т. XI. Кн. V. 1906, с. 273.

²⁸ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, с. 47—48.

²⁹ Рустамов А. Некоторые грамматические особенности языка «Махбуб ул-кулуб» Алишера Навои. АҚД. Ташкент, 1958, с. 9.

корганъ келлѣм (Каттакўрғон), *ънэй сѣққанъ* бѣрувдѣм (Қарши).

Қ и п ч о қ л а ҳ ж а с и д а: малларды *кѣргәни* кѣлѣди, мѣктѣпка *кѣткәнигә* кѣп болдыку каби.

Ўғуз лаҳжасида: *оқығаны* гетти, ҳар ким *айтқаныны* тапавулмады ва бошқалар. Ўғуз лаҳжасида *-йәни* аффикси билан ҳам равишдошлар ясалади: *гөрйәни* гелдим каби.

Равишдош формаларининг ҳаммаси ўзбек лаҳжа ва шеваларида бир хилда қўлланилмайди, уларнинг айримлари баъзи лаҳжа ва шевалараро кўпроқ қўлланилса, айримлари кам ишлатилади. Бир қатор лаҳжа ва шеваларда равишдош формаларининг у ёки бу кўринишлари учрамаслиги мумкин. Масалан, Бухоро шеваси амтериалларида мақсад маъносини билдирувчи равишдош формаси ясовчи *-гани, -қани, -кани* аффикси учрамайди³⁰.

-гәнъ аффикси ва унинг турли кўринишлари (*-қани, -кәни*) билан равишдошларни ҳосил қилишни қадимги ёзма ёдгорликлар, Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида учратмадик. Аммо уларда *-ғалы, -гәли* формаси учрайди. Улар сўнгги даврлардаги ёзма ёдгорликларда ҳам кузатилади. Ўзбек адабий тили материаллари, айниқса, шеърий асарларда қўлланилади: Ўзим ҳам бир кўрганман, жуда такаббур, унча-мунчани писанд қилмайди, *айтгани* — айтган, *дегани* — деган (Ойбек).

Бугун Сирдарёнинг сирин *очгани*,
Фарҳод эмас — минглаб фарҳодлар келди.
Дарёнинг йўлига гуллар *сочгани*,
Ширилар — қадлари шамшодлар келди.
(Уйғун).

4. *-ғалы, -гәли, -қалы, -кәли* формалари билан мақсад равишдошларини ҳосил қилиш, асосан, ўғуз лаҳжалари учун характерлидир: сәни *кѣргәли* нечәллә вахла өтѣб гетти, ағам әрмийәйә *геткәли* икки йил болды каби. Бу хусусият қипчоқ лаҳжасининг Шеробод шевасида ҳам қасман учрайди: сыйырға *қарағалы*, кәсәл *кѣргәли* каби. Қорлуқчигил-уйғур ва қипчоқ лаҳжаларида эса бу равишдош ясовчи формалар *-гәнъ, -гани, -ғани, -кәнъ, -қани, -қаны, -қәнъ, -қәни* кабилар ёрдамида ҳосил қилинади: бу къзнъ хәммә одәм *корганъ* келдъ (Тошкент), инәй *сѣққани* бѣрувдик (Шаҳрисабз), малларды *кѣргәни* кѣлѣди (Қипчоқ).

Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари, «Девону луғотит турк», Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарлари

³⁰ Мирзаев М. Ўзбек тили Бухоро шевасининг хусусиятларига доир /УТАМ, I-сон, 37-бет.

каби манбаларда *-ғалв,-гәли,-калв,-кәли* формалари анча актив қўлланилганлиги кўзга тишланиб туради.

Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари: маңа *ўқғалъ* кәлги - ко мне вошли люди (ПДПК,17); йадъндакъ сувлиц *эзәргәли*, әвдәги тақағу *ъғғъна* -қирғовул овига чиқсанг уйдаги товукни унутма (ДЛТ,1,418)); *тапқали, откали, кўргали* (ФМОЯН, 34); *кәлгәлимәт иркашүр-тўпланиб келишмоқда* (ДЛТ,1,314).

Ўзбек адабий тилининг ҳозирги ҳолати учун юқоридаги аффиксларнинг қўлланилиши характерли эмас, лекин тарихий воқеаларни, ўтмиш ҳаётни тасвирлашда ишлатилиш ҳоллари учрайди. *-ғалв,-гәли,-кәли,-калъ* аффикслари фольклор материаллари ва назмда ишлатилиб туради.

Фироқ ичра отдим *ўлғали* аҳбобким ул маҳ,
Билиб дардимни васли шарбати бирла даво қилмас.
(Аваз Ўтар, 186)

Беҳаё, малъунга эрк берсам, сени қул *қилғали*,
Кенг жаҳонни кўзларингга мангу тор этсам, ўлай.
(Уйғун).

Шундай қилиб, *-ғалы,-гәли* қўшимчаси билан ҳосил қилинган равишдош иш-ҳаракатнинг бажарилиши, мақсади, сабаби, пайти кабиларни билдиради. В.В. Радлов бу формани истак, П.М. Мелиоранский эса әришув равишдоши деб атайди³¹.

5. *-гәч,-кәч,-қач,-кач,-ғач* каби формалар ҳам ҳаракатнинг асосий феълдаги ҳаракатдан сал олдинроқ бўлиб ўтганлигини билдиради. Масалан, дунйәдә- нъмәнъ еть шърън екән деп *сорәгәч* (Фарғона), *кәръм дәрсдән чьққәч* кордъм (Андижон), Исмен *келғач*, ишлаб тураман Бухоро), Амон *кетғач*, мән келдим (Самарқанд) каби.

Бу формалар, умуман, ўзбек халқ шеваларида кам қўлланилади, айримларида эса бутунлай учрамайди. Уларнинг ўрнида бошқа равишдош аффикслари ёки айрим сифатдош ясовчи формалар ишлатилади. Масалан, Тошкент шевасида *-гәч,-қәч,-кәч* каби аффикслар қўлланилмайди ва уларнинг ўрнида чиқиш келишиги формасини олган *-гән,-қән,-кән* конструкциялари билан ифода этилода. Масалан, кун *чьққәннән* кейън гулларнъ сугоръшиъ тохтәтув каби³². Шахрисабз шевасида ҳам *-гәч*,

³¹ Насилов Д. М. Енисей ва Ўрхун ёзма ёдгорликларидаги равишдош категорияси // УТАМ, 1961, I-сон, 53-бет.

³² Гулямов Я. Г. Диалектологические заметки // Узбек диалектологиясидан материаллар. II. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1961 245-бет.

-кэч аффикси билан равишдошлар ҳосил қилинмасдан, балки Тошкент шеvasидаги сингари ўтган замон сифатдошини ҳосил қилувчи формалар ҳисобланган *-гэн,-кэн,-қэн* формаларининг чиқиш келишиги аффикси ва *сўнгра (соғун), кейин* кўмакчилари бириккан конструкция орқали берилади. Масалан, *оқигэннэн кейин, чиққаннэн кэйин (соғун)* ³³.

-гэч,-ғэч,-қэч,-кэч сингари равишдош ясовчи формалар Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари ва «Девону луғотит турк» да учрамайди. Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида бу аффикслар анча кенг қўлланилган. Масалан, *чекилгач* ўйлаким абри баҳорон, Улус қилмоғлиғ они тийр борон, *ачқач*, неким,хоро чопар иш *топкач*, су бошиға уруб Хорофигон ғам, мен ушбу тахтаға *бўлғоч* ҳамоғуз, димоғимдин ҳам ул соат кетиб ҳуш... *Буюрғоч* ашҳаби, келтурдилар бот...

Улар ҳозирги ўзбек адабий тили нормаси учун ҳам характерлидир. Масалан, Оғир одимлаб меҳмонхонасини бир икки *айлангач*, кўкрак чўнтагидан олтин соатини олиб қаради-да, шошилиб амиркон кавушини кийди, тез югуриб ҳовлига чиқди (0); Куюш *чиққач*, ердаги оппоқ қорлар эрий бошлади (ҚЕМ).

б. *-гунча,-ғунча,-қунча,-кунча,-кънчэ,-қынча,-ғънча,-кънча,-гънча,-ғунча,-қулча* сингари равишдош ясовчи формалар бош феълдаги ҳаракат тамом бўлганидан сўнг юзага келади. Кун *чъққунча*, мен гуллэ(р)нъ сугэръп болдъм (Тошкент), кэлтэ кэлтэй эг:гәнъ бър *сэ:гънчэ*, узън кэлтэй огәнъ беш-он сэлэрмэ (Фарғона), бэлта *келгунча*, кунда дам элар (Бухоро), ьнайнъ *сэққунча*. ҳожай емъп қойдъ (Қарши), бэзэгэ көз эчъп *йумгунчэ*. бэръп келэсан (Каттакўрғон).

Ўғузлаҳжасида: шамал *волмағынча*, ағач башы дэрмэмийди, йата *йалварынча* йаммашыны қашы, сен *гэлинчэ* мэн шу ерда дураман каби.

Қипчоқлаҳжасида: энэч *кэгинчэ*, қымыллама, кун *чыққынча*, ишкэ чықмайди кабилар.

Бу равишдошнинг *-гунча,-ғунча,-қунча,-кунча,-гинча* сингари формалар билан ҳосил қилиниши «Қутадағу билиг», «Девону луғотит турк» ва ундан сўнги давр ёзма манбаларида кўлланилади. Масалан, кэл *ургунчэ* көз үрсэ йэг (кулни пуфлагунча, чўғни пуфлаган яхши) (ДЛТ, I, 324); қара кун *кэлмэгинчэ* қара йалға кэчмэ (хатарли кун келмангунча, зинҳор қора жилгадан ўтма) (ДЛТ, III, 40); окуз азақы *болғынча*, бузағу башы болса

³³ Д жу р а е в Б. Шахрисабзский говор узбекского языка. Ташкент: Фан, 1964, с. 182.

йик (хўкизнинг оёғи *бўлгунча*, бузоқнинг боши бўлган яхшироқ) (ДЛТ, I, 91).

Йағыз изр бақыр *болмағынча* қызыл

Йа от йа чәчәк *үнмәгинчә* йашыл.

(Қ, Б, 80)

Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарлари тилида *-гунча, -гунча, -қунча, -кунча* равишдош ясовчи формалар қўлланилган³⁴. Масалан: Фақир Марвға *боргунча*, ани ул қазрат отига тугаттим (АН, XIV, 29).

Демак, бу аффикс энг қадимги даврдан бошлаб мавжуд бўлиб, бир қанча фонетик ўзгаришлар билан ишлатилиб келинган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса *-гунча, -қунча, -кунча* ҳолатларида нормаллашиб қолгандир: тоғдай тахт *бўлгунча* бармоқдай бахт бўлсин (УЙ, 9). Бир соат, икки соат, ўн соат тикилибди, гўё қисматини кутгандай кўзларидан ёш тирқираб *чиққунча* тикилибди (Ч, 4).

Рашишдошлирининг бўлишсиз формаларини ҳосил қилиш учун *-ма, -мә, -май // -мәй* ва базан *-майин // -мәйин // мийн* кўринишлари қўлланилади. Масалан: мани жорам ташқарига *чиқмай* қолди (Самарқанд), уны *көрмәй* дөвдим, ул уйдән чықмаганча жоғалып кәтти (қипчоқ), *бағламийн* (Ўғуз), Ёлгәрә коп кышьлә дәрәс хәйәт *көрмәйән* отып кеткәллә (Қаттақўрғон группа) каби.

Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари материалларида равишдош формаларининг бўлишсиз *-мады, -мәды, -маты, -мәти, -мадын, -мәдын, -мадин, -матын, -мәтин*, аффикслари билан ясалганлигини қайд этиш мумкин.

Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларида: наң йылсыг будунқа *элурмадым*, ичра эшсыз - я отнюдь не сел (на царство) над народом богатим (скотом) (ПДП, 31); түн *удыматы*, күндүз *олурматы*, қызыл қаным төкти (төкәти) қара тарыш йүгүрти, исиг күчиг бартым өкя не спав по ночам и не имея покоя днем, проливая красную свою кровь и заставляя течь свой черный пот я отдавал народу (свой) работу и силу (ПДП, 64); игидмиш қаған аңыңы сабын *алматын*, тәр сайду бардыг - ты не принимая (т.е. не слушая) поднявшего тебя (ни твоего хана), ни слова его бродить по всем странам (ПДП, 28).

-мадын, -мәдин, -матын, -мәтин, -мады, -мәди, -маты, -мәти равишдош формалари феъл орқали ифодалаган ҳаракатдан олдин ёки шу билан бир вақтда юз берадиган иш-ҳаракатнинг бўлишсизлигини англатиб, *-п* ёки *-пан* билан

³⁴ Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои, с. 35.

ясалган равишдошларнинг инкор маъносига тўғри келади ³⁵.

Бу формалар «Девону луғотит турк» да, Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида *-б,-бан,-п,-пан* аффикси билан ҳосил қилинган бўлишсизлик формалари ўрнида қўлланилади. Баъзан «Девону луғотит турк» да: *-мазыб,-мэзиб* аффикси билан ҳам қўлланиш ҳоллари учрайди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *-ма,-май* аффикслари билан равишдошнинг бўлишсиз формаси ҳосил қилинади.

Юқоридаги каби бўлишсиз формалари ясовчи аффиксларнинг аксарияти генетик нуқтаи назардан қадимги *-мадин,-мэдин,-матын,-мэтин* аффикслари билан алоқадор деб қарашга тўғри келади. Ўзбек адабий тили ва умуман туркий тили материаллари бунга гувоҳлик беради ³⁶.

РАВИШДОШ ФОРМАЛАРИ

Ёзмаманбалар

Қадимги туркий обидалар			ДЛТ
-п	-йы	-маты	-б
-ып	-йи	-мэти	-иб
-ип	-ы	-матын	-уб
-ап	-и	-мэтин	-үб
-эп	-у	-мэдин	-бан
-уп	-ү	-мадин	-бэн
-үп	-а	-ғэлы	-убан
-пан	-э	-гэли	-үбэн
-пэн	-ын	-қалы	-ап
-упан	-ин	-кэли	-эп
-упэн	-йын	-ғынча	-ып
-ыпан	-йин	-гынчэ	-ип
-ипэн	-йун	-қынчэ	-пан
-йу	-йүн	-қинчэ	-пэн
-йү	-мады		-ыпан
-йа	-мади		-ипэн
-йэ			-йа

³⁵ Насилов Д. М. Енисей ва Ўрхун ёзма ёдгорликларидаги равишдош категорияси // УТАМ, 1961, I-сон, 52-бет; Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. Тошкент: Фан, 1965, 122-бет.

³⁶ Исхаков Ф. Г. Гармония гласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I. Фонетика. М.: Изд-во АН СССР, 1955, с. 132—133.

Қорлуқ-чигилу йғур лаҳжаси

Тошкент Фарғона Андижон Самарқанд Бухоро

-п	-п	-б	-гәнъ	-б	-б
-ъп	-ъп	-ъб	-кәнъ	-иб	-иб
-ө	-й	-уб	-қәнъ	-п	-а
-й	-а	-п	-гунчә	-ип	-й
-гәнъ	-гәнъ	-ъп	-кунчә	-уп	-гунча
-кәнъ	-кәнъ	-уп	-күнчә	-й	-гач
-гу(н)	-қәнъ	-ә	-гәч	-ай	-қач
-гунчә	-гъчә	-й	-кәч	-кани	
-қунчә	-қъчә	-мә	-қач		
-қүнчә	-гънчә				
	-қънчә				
	-кънчә				
	-гунчә				

-б	-п	-п	-б	-п
-иб	-ип	-ъп	-ъб	-ъп
-уб	-ув	-уп	-э	-э
-п	-ув	-э	-й	-й
-ип	-а	-й		
-уп	-й			
-рп	-гани			
-ив	-кани			
-ув	-қани			
-э	-кунча			
	-ғунча			
	-кулча			

Жиззах Қипчоқ лаҳжаси Ўғуз лаҳжаси Ўзбек ада-
бий тили

-б	-п	-гэли	-б	-қаны	-б
-п	-ып	-ғунча	-ыб	-ғаны	-иб
-ъп	-ип	-гүңчэ	-иб	-гэни	-й
-уп	-уп	-кунча	-уп	-йаны	-а
-э	-рп	-күңчэ	-рп	-йэни	-гали
-й	-ыв	-ғаны	-а	-ынча	-гани
	-ив	-гэни	-й	-инчэ	-қани
	-а	-қаны	-қалы	-йынча	-кани
	-э	-кэни	-кэли	-йинчэ	-гунча
	-ғач	-ғынча	-ғалы	-ғынча	-кунча
	-гэч	-гинчэ	-гэли	-гинчэ	-қунча
	-қач	-қынча			-гач
	-кэч	-кинчэ			-кач
	-ғалы				-қач

ҲАРАКАТ НОМИ

Маълумки, ҳаракат номи гапда отга хос вазифада келиб, ҳаракат ва ҳолатнинг номини билдиради. У феъл ва отга хос грамматик белгиларга эга.

Ҳаракат номи мазмунан ҳаракатни билдириши, ўтимли-ўтимсизликни ифодалашини, нисбат категориясига эгаллиги, келишиқларни бошқариб келиши билан феълга ўхшайди.

Ўзбек адабий тилида ҳаракат номи ясовчи *-(и)ш*,

-(у)в, -моқ аффикслари мавжуд³⁷. Бу формалар ўзбек халқ шеваларида қўлланилиши билан фарқланади. Ана шу фарқли хусусиятларни аниқлаш борасида турлича қарашлари мавжуд. Жумладан, Х. Дониёров қипчоқ шеваларининг адабий тилни ривожлантиришдаги ўрнини кўрсатиш учун ҳаракат қилиб, нима учундир қипчоқ шевалари материалларини бўрттириб кўрсатади ва лингвистик материалларни нотўғри баён этади:

«Маълумки, ўзбек адабий тилида ҳаракат номининг ҳам учта мустақил параллель формаси бор. Булар: -моқ, -иш(-и) ва -ув (-в) аффиксларидан иборат бўлган формаларидир.

... юқорида саналган учта аффиксдан фақат биттаси (биринчиси) шаҳар шеваларидан, қолган иккитаси эса қипчоқ шеваларидан олиншганлиги маълум бўлди»³⁸.

Бу масалада Тошкент шеvasини ўрганишда катта тажрибага эга бўлган Ё. Ғ. Ғуломовнинг лингвистик материал ва фактларни тўғри таҳлил этиб берганлигини қайд этиш ўринлидир. Муаллиф Х. Дониёровнинг фикрига қарама-қарши ўлароқ -моқ аффиксининг Тошкент шеvasида жуда кам қўлланилиши ва кўп ҳолларда уни -и, -иш ва -в, -ув аффикслари билан алмаштириб қўллаш мумкин эмаслигини таъкидлайди³⁹. Демак, тарихан в, -ув

³⁷ Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казахско-киргизского языка. Часть I. Фонетика и этимология. СПб, I, с. 64; Горделевский В. А. Грамматика турецкого языка. М., 1928, с. 56; Решетов В. В. Современный узбекский язык. Ташкент: Госиздат УзССР, 1946, с. 60—126—132; Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1948, с. 170—177; Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. М.: Изд-во АН СССР, 1952, с. 415—433; Соколов С. А. О некоторых глагольных именах в турецком языке. АКД. М., 1952; Решетов В. В. Кураминские говоры в Ташкентской области. АДД. Ташкент, 1952; Мелиев К. М. Имена действия в современном уйгурском языке. АКД. М., 1958; Ғуломов А. Ғ. Фейл. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1954, 86—88-бетлар; Исхақов Ф. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳаракат ва ҳолат номлари// Ученые записки АндГПИ. IV. Серия филологическая. Андижан, 1957, с. 61—120; Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1957, 457—459-бетлар; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1960, с. 115—117, 137; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1965, 63—64-бетлар; Боровков А. К. ва бошқалар. Ўзбек тили дарслиги. I. Фонетика и морфология. Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1964, 103—105-бетлар; Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1981, с. 13.

³⁸ Дониёров Х. Ўзбек адабий тилини ривожлантиришда қипчоқ шеваларининг роли// УТА, 1964, 6-сон, 39-бет.

³⁹ Ғуломов Я. Ғ. Грамматика Ташкентского говора. Ташкент: Фан, 1968, с. 138—139.

қипчоққа хос, *-ш*, *-иш* қорлуқ-чигил-уйғур ва *-моқ* аффикси эса ўғуз лаҳжасига хосдир. Бу фикр диалектологик материаллар асосида исботланган ва қўпчилик томонидан маъқуллангандир.

-ш, *-ъш*, *-иш* аффикси қорлуқ-чигил-уйғур диалектини ташкил этувчи шеваларнинг материаллари ҳисобланада. Бу соҳада иккиланишнинг бўлиши ва уларнинг қандайдир бошқа диалект хусусият деб хаёл қилиш учун ҳеч қандай асос ва факт йўқ. Барча диалектологик факт ва материаллар шундан далолат беради. Фикримизнинг исботи учун баъзи мисоллар келтирамиз:

отъшмъ-тугъшмъ дъптъ (Тошкент), *ешъг эчълъшъ* бълән... (Андижон), мани раңимни *сарғайиши* сани учун (Самарқанд), табелчини иши меҳнатни тоғри ҳисобга *элиш* (Бухоро), бизди этти *йуруши* йахши (Шаҳрисабз) каби; қэннэй мэйлъсгә *бэръш* вэхтъ боллъптъ, оқувчъләнъ дәм *элъшъ* тугәдъ, *оқъш* пәйтъ келлъ (Каттақўрғон типли шевалар).

Ўзбек тилининг қипчоқ группа шеваларида *-в*, *-ув*, *-үв* аффикси қўлланилади: бизди жыгытлар *қорқувны* былмайды, *күзәтүв* иши тамам болды, ҳәли Ҳәмитти мөктәп *барувыйам* кәрәк, мәни *барувым* зарулма, пахта *тәрүв* пилләси боп қопты, ҳәзир чарва *қышлавыға* таййарианып жатырмыз, бу ишти даррав *бажарув* лазым.

-моқ аффикси эса ўғуз группасига кирувчи шеваларда кенг равишда қўлланилиб, *-мақ*, *-мәк* формаларида келади: адам *болмақ* а:сан адамый *волмақ* қыйын, йчиндә салланыб *йурмәкләр* учин, истәйән вахтымдә *гөрмәкдәр* учин каби.

Ҳаракат ва ҳолат номлари формаларининг *-мақ*, *-мәк* аффикси билан ясалиши қипчоқ шевалари материаллари учун ҳам характерлидир: үйгә *кәтмәк* кәрәк, пәътә дала-сыда *ишләмәк керәк*, *бындай қылықларны ташламақ* лазым каби.

Қадимги ёзма ёдгорликларда ҳаракат номлари формаси вужудга келтирилган: *тоғмақ* өлмәклик тәксинчтин тартып өндүрәйин — и выведу (ладью — тело) освободить из круга ворота рождения и смерти (ПДП, 175); босуйу *өтүнмәк* кәрәк әрти — пороков наших перед богом (ПДП, 192).

Бу аффикс «Девону луғотит турк» да ҳам ишлатилади: *бармақ* — бормоқ, *кәлмәк* — келмоқ каби.

-мак, *-мәк* аффикси билан ясалган ҳаракат номлари Алишер Навоий асарлари тилида ҳам учрайди:

Кейин боғлаб қадоғлиқ кўлларин руст,
Бориб чекмаклик они дорға чуст.
Анинг ҳолидин *олмоқ* барча ибрат,
Гадолар қилмасун деб шаҳға ширкат.
(Хамса, 155).

Маҳмуд Қошғарий ҳаракат номларини ясовчи формаларни «Девону луғотит турк» да моҳирлик билан кўллаш билан бирга, булар ҳақида ўзининг илмий-назарий фикрларини ҳам баён этади. Жумладан *-мақ* ва *-мәк* аффиксининг шаклланиши ҳақида гапириб, улар қаттиқлик ва юмшоқлик билан боғлиқдир, деган хулосага келади. «Девону луғотит турк» да ҳаракат ва ҳолат номларини «исми мафъул» деб ишлатган⁴⁰. Унинг *-мақ*, *-мәк* аффикси билан феъл формасини ҳосил қилиш ҳақидаги фикрлари ҳозирги вақтда ҳам ўзининг илмий қимматини тўла равишда сақлагандир.

Бу формалар (*-мақ*, *-мәк*) қипчоқ ва ўғуз диалектлари хусусиятларини ўзида акс эттирувчи ёзма ёдгорликларда кўпроқ кўлланилган⁴¹.

-мақ, *-мәк* аффиксининг юзага келиш қонуниятлари «Девону луғотит турк» асариди кенг изоҳланган. Унинг қайси қабила тилига хос эканлиги аниқ айтилмаган. Ўша вақтда *-мақ*, *-мән* аффикси ўғузларда ҳам, қипчоқларда ҳам кўлланилган бўлиши мумкин. Лекин бу аффикслар тарихий жиҳатдан ҳам қипчоқ шевалари учун унчалик характерли эмас. Шу сабабли уларнинг қипчоқ шеваларида учраши ана шу ўғуз шеваларининг таъсирида пайдо бўлган ёки булар адабий тил нормасига ўтгандан сўнг у орқали қипчоқ шевалари вакиллари нутқида кириб келган деб ҳисоблаш тўғрироқ бўлса керак⁴².

-мәк аффикси қорлуқ-чигил-уйғур диалекти группасига кирувчи шевалар учун характерли эмас. Лекин бундан қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасидаги ҳамма шеваларда бу аффикслар бутунлай ишлатилмас экан деган хулоса келиб чиқмайди. Бу аффикслар ушбу шевалар вакиллари нутқида озми-кўпми учраб туради. Масалан, *келмәк*, *шәрмәк*, *бермәк* (Марғилон); *қоймәк*, *ойғанмәк*, *йемәк*

⁴⁰ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. II том. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1961, 62-бет.

⁴¹ Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII из Восточного Туркестана. М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1961, с. 132.

⁴² Ражабов Н. Ўзбек тилининг Ғарбий Самарқанд шевалари. Тошкент: Фан, 1977, 159-бет.

(Бухоро); *оқумоқ, бошлэмөқ* (Жиззах), бър эдэм қъзнъ *кормөққә* келдъ (Тошкент), *эмғди беммғи* бо дэгәнлө (Шахрисабз) каби.

Қадимги ёзма ёдгорликларидан бошлаб, Маҳмуд Кошгарий ва Алишер Навоийгача бўлган даврда бунёдга келган асарларда *-мақ, -мәк* аффикси билан бир қаторда, *-ғу, -гу, -қу, -ку* аффикси ёки *-ғучы, -гүчи* аффикси қўлланилганлиги аниқ фактир. Масалан, *қутқарулқу, болғу* (ЎТТМ, 115); *ачмақ, сувсамөқ, билмәк* (ПДП, 192); *қуртрулқу* йол (ЎТТМ, 115); таш *итгүчи* (ЎТТМ, 112); эт *тоғрағучы* — гүшт тўғровчи (ДЛТ, III, 32), битиг *битигүчи* — хат битувчи, ёзувчи (ДЛТ, III, 369).

Навоий ва унинг замондошлари асарларида *-ш, -иш* аффикси билан ҳаракат номларини ҳосил қилиш чегараланган ҳолатга эга, *-в, -ув* формалари билан ҳаракат номининг ясалиши деярли учрамайди. Унда, асосан, *-моқ, -мак* формалари қўлланилади⁴³.

Бундан Навоий асарлари тилининг ўзбек диалект ва шеваларга бўлган муносабатини белгилаш мумкин. Демак, Навоий ўз асарларида қорлуқ-чигил-уйғур ва қисман ўғуз лаҳжаларига асосланиб иш кўрган. Қипчоқ шевалари материаллари эса ушбу ўринда кам фойдаланилган. Чунки *-ш, -иш* аффикси қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида, *-моқ, -мак (-мәк)* ўғуз лаҳжаси ва *-в, -ув* аффикслари қипчоқ лаҳжасининг характерли типик формантидир. Тил фактори бун тўла равишда тасдиқлайди. Озарбайжон, туркман каби жанубий группани (ўғуз группаси) ташкил этувчи туркий тилларда ҳам *-мақ, -мәк* аффикси қипчоқ группадаги қозоқ, қорақалпоқ, татар каби туркий тилларда ҳам чегараланган ҳолда учрайди.

-ш, -иш, -в, -ув, -моқ аффиксларнинг ўзбек адабий тили тараққиётининг ҳозирги тараққиёт жараёнидаги тутган мавқеини қуйидагича белгилаш мумкин: *-ш, -иш* аффикслари билан ҳаракат номини яшаш биринчи даражали аҳамиятга эга бўлиб, *-в, -ув, -моқ* аффиксларининг ҳаракат номини ҳосил қилиш доираси анча чегаралангандир. *-в, -ув* аффикси *-моқ* аффиксидан кўра янада кам даражали қўлланилишини қайд этиш мумкин. Бу Навоий асарлари, «Бобурнома» кабиларнинг барчаси учун умумийдир⁴⁴.

⁴³ Рустамов А. Некоторые грамматические особенности языка «Махбуб ул-кулуб» Алишера Навои. АҚД. Ташкент, 1958, с. 9; Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.—Л.: 1962, с. 143—145; Турсунов У., Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи очерклари. Самарқанд, 1969, 129-бет; Ражабов Н. Ўзбек диалектологиясидан очерklar. Самарқанд: СамДУ нашри, 1971, 369-бет.

⁴⁴ Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка, с. 145; Ражабов Н. Ўзбек тилининг Ғарбий Самарқанд шевалари, 160-бет.

Харакат номини ясовчи аффикслар ва уларнинг диалектал нуқтаи назардан қайси манбага бориб тақалишини, унинг қайси диалект материали эканлигини аниқ айтиш анча тадқиқотларни талаб этади. Лекин, тарихий материалларнинг далолат беришича, *-моқ(-мак)* форманти ўғуз группасини ташкил этувчи шевалар материалларидан бўлиши керак. Чунки қипчоқ группасидаги баъзи туркий тилларда бу аффикснинг қаттиқ ва юмшоқ вариантлари мавжуд бўлса-да, уларга ўрин келишиги аффикси *-да* ни кўшиб, ҳозирги замон давом феълени ҳосил қилиш ҳоллари учрамайди. Уларда *-в, -ув* аффиксига *-да* формасини кўшиб, ҳозирги замон давом феъли ҳосил қилинади⁴⁵.

-ш, -иш аффикси XI—XIV асрлар ёзма ёдгорликлари, Алишер Навоий ва унинг замондошларининг асарларида ҳам, ҳатто Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган даврдаги асарларда каммаҳсул аффикс ҳисобланади⁴⁶. Сўнгги тараққиёт даврида бу аффиксларнинг қўлланилиш доираси ғоят ривожланди. Ҳозирги вақтда *-ш, -иш* аффикси энг кўп қўлланиладиган бўлиб қолди.

-в, -ув аффикси эса қипчоқ диалектининг хусусияти саналади. Ҳозирги вақтда ҳам у ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжалари ва туркий тилларнинг қипчоқ группасига кирувчи тилларда актив равишда қўлланилади.

Н. А. Баскаков *-в, -ув, -үв* (бўлишсиз формаси *-мав, -мәв*) аффиксини чиқиб келиши жиҳатдан қадимги аффикслардан ҳисобланувчи *-ъғ, -иғ, -уғ, -үғ, -ғы, -ғы, -гу, -гү* формалари билан боғланишини алоҳида қайд этади. Бу фикрлар мунозара талаб қилмайди. Чунки уни кувватловчи факт ва материалларнинг элементлари, излари туркий тилларда (масалан, ўзбек, қорақалпоқ, уйгур каби) ҳозирги вақтда ҳам учрайди.

Харакат номларини ҳосил қилувчи *-ш, -иш, -в, -ув, -моқ* формантларининг қайси манбадан эканлигини шевалар материаллари ҳам исботлайди. Масалан, Тошкент шевасида бу аффиксларининг ҳаммаси учрайди. Лекин булардан *-ш, -иш* аффикси шева вакиллари нутқида

⁴⁵ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Т. II. Фонетика и морфология. Часть I. М.: Изд-во АН СССР, 1952, с. 418.

⁴⁶ Исҳоқов Ғ. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳаракат ва ҳолат номлари// Ученые записки. IV. Филологическая серия. Андижан, 1957, с. 61—120; Раджабов Н. Морфологическая структура имена и глагола в узбекских народных говорах. ДД. Самарканд-Ташкент, 1986, с. 371—372.

системали равишда актив қўлланилади. -в, -ув, -мәқ аффикслари эса, жуда кам ва чегараланган ҳолда ишлатилади. Бунинг асосий сабаби -ш, -иш аффикси қипчоқ шевалари материаллари бўлмасдан, балки қорлуқ-чигил-уйғур диалектига кирувчи шевалар, жумладан Тошкент шеваси материали эканлиги билан изоҳланади.

Бу ҳақиқатни бошқа шаҳар типидаги шевалар фактлари ва материаллари ҳам тасдиқлайди.

Шундай қилиб, -ш, -иш қорлуқ-чигил-уйғур диалекти, -в, -ув қипчоқ диалекти ва -мәқ ўғуз лаҳжаси материаллари билан боғлиқдир⁴⁷.

ҲАРАКАТ ВА ҲОЛАТ НОМЛАРИ АФФИКСЛАРИ

Ёзмаманбалар

Қадимги туркий обидалар	ДЛТ	Навоий асарларида
-ш	-ш	-қу
-ыш	-ыш	-кү
-иш	-иш	-ғучы
-мақ	-аш	-гүчи
-мәк	-әш	-ығчи
-дуқ	-уш	-игчи
-дүк	-үш	-ың
-ғу	-мақ	-иң
-гү	-мәк	-уң
-кү	-дуқ	-үң
-кү	-дүк	-ығ
-ғучы	-дық	-иг
-гүчи	-дик	-ық
-ғулуқ	--дуқ	-ик
-гүлүк	-дүк	-ынч
-ығчы	-ғу	-инч
-игчи	-гү	

⁴⁷ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Т. II. Фонетика и морфология. Часть I, с. 417.

Қорлуқ-чигил-уйғурлаҳжаси
Тошкент Фарғона Марғилон Самар- Бухоро Шаҳри-
канд сабз

-ш	-ш	-ш	-ш	-ш	-ш
-иш	-ъш	-ъш	-иш	-иш	-иш
-мәф	-мәф	-мәф	-мәф	-мәф	-мәф
-в					-мәф
-ув					-в
					-ув

Каттақўрғон Андижон Қарноб Жиззах

-ш	-ш	-ш	-ш
-ъш	-ъш	-ъш	-ъш
-мәф	-мәх	-мәф	-уш
-в			-мәф
-ув			-в
			-ув

Қипчоқ лаҳжаси Ўғуз лаҳжаси Ўзбек адабий тили

-ш	-ш	-ш
-ъш	-ъш	-иш
-иш	-иш	-моқ
-мақ	-мақ	-в
-мәк	-мәк	-ув
-мәф	-в	
-в	-ув	
-ув	-үв	
-үв		

ХУЛОСА

Маълумки, ўзбек тилшунослигида, жумладан ўзбек диалектологиясида ҳам тўла аниқланмаган ёки муаммо ҳолидаги масалалар анчагина учрайди. Бундай масалалар феъл категорияси системасида ҳам мавжуд. Ишда феълнинг замонлари, майллари ва функционал формалари билан боғлиқ ана шундай материаллар етарли даражада баён этиб берилди, хулосалар чиқарилди:

1. Ўзбек халқ шеваларида аниқ ўтган замон феълнинг формалари адабий тилдагига нисбатан хилма-хилдир. Айниқса, *-дум, -тум; -ду, -ту; -дук, -тук, -дъмъз* каби қадимий формаларнинг учраши қизиқарлидир. Бу формалар Самарқанд, Бухоро, Қарши, Тошкент, Наманган, Қарноб, Уйчи, Шаҳрисабз каби шеваларда хозирда ҳам ишлатилади. Улар орасида Тошкент ва Қарноб шеваларидаги *-дъмъз* формаси энг қадимий бўлиб, дастлабки ёзма ёдгорликлардан бошлаб, Навоий давригача бўлган манбаларда қўлланилган.

2. Феъл формалари системасида ўзбек халқ шевалари адабий тилдан фарқланади. Жумладан, шеваларда учинчи шахс бирлик ва кўplik формалари, асосан, бирликда келади. Бу хусусият қипчоқ лаҳжаси ва қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасидаги *Ўш, Марғилон, Қарноб* ва Андижон сингари шевалар учун характерлидир.

3. Сифатдош ва равишдош формаларининг айримлари кам қўлланилади ёки умуман учрамайди. Масалан: *-гач, -гэч, -қач, -кач, -кэч* каби формаларнинг ишлатилиши қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларида кузатилмайди. Улар Тошкент ва Шаҳрисабз шеваларида учраб туради, холос.

4. Ўзбек халқ шевалари материалларини таҳлил қилиш туфайли *-в, -ув, -үв* аффиксининг қипчоқ лаҳжасига, *-ш, -ъш* аффиксининг қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасига ва *-мақ, -мэқ* формантининг ўғуз лаҳжасига хос хусусият эканлагини яна бир бор тасдиқлаймиз, *-в, -ув, -үв; -ш, -ъш* аффикслари эски ўзбек тили материаллари-

да чегараланган ҳолда қўлланиган. У вақтда, асосан, *-мақ*, *-мэж* аффикси сермахсул эди.

Бир сўз билан айтганда, диалект ва шевалар тилимиздаги битмас-туганмас бойликдир. Уларнинг материалларини мумкин қадар тезроқ ва тўлиқ ёзиб олишга улгуриш бизнинг муқаддас бурчимиздир. Акс ҳолда, кўпгина маданий бойлигимиздан махрум бўлиб қолишимиз мумкин. Чунки диалект ва шевалардаги характерли хусусиятлар адабий тил таъсирида тобора камайиб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

- Энгельс Ф. Франкский диалект. М.: Партиздат ЦК ВКП (б), 1935.
- Энгельс Ф. Анти-Дюринг. М., 1950.
- Энгельс Ф. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. Тошкент: Ўзбекистон, 1967.
- Ленин В. И. Россияда капитализмнинг тараққийси. ТАТ, 3-том, Тошкент: Ўзбекистон, 1972,
- Ленин В. И. Миллий масала тўғрисида танқидий мулоҳазалар. ТАТ, 24-том, Тошкент: Ўзбекистон, 1976.
- Ленин В. И. Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи. ТАТ, 25-том, Тошкент: Ўзбекистон, 1976.
- КПСС Программаси янги таҳрири. Тошкент: Ўзбекистон, 1986.
- КПСС XXVII съездининг материаллари. Тошкент: Ўзбекистон, 1986.

* * *

- Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1973.
- Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. Тошкент: Ўқитувчи, 1982.
- Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1961.
- Абдуллаев Ф. Кыпчакский говор узбекского языка. АКД. Ташкент, 1957.
- Алиев А. Ю. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. Тошкент: Фан, 1974.
- Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркент шеваси. ҚД. Тошкент, 1953.
- Баскаков Н. А. Ногайский язык. М. — Л.: Из-во АН СССР, 1940, с. 90.
- Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология, Часть I. М.: Из-во АН СССР, 1952.
- Баскаков Н. А. К вопросу о происхождении условной формы на -са, -се в тюркских языках. //Акад. В. Л. Гордлевскому... М., 1953.
- Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.
- Боровков А. К. Узбекский литературный язык в период 1905—1917 гг. Ташкент: Учпедгиз УзССР, 1941.
- Боровков А. К., Маъруфов З., Шермухамедов Т., Абдуллаев И. Ўзбек тили дарслиги. I-том. Фонетика и морфология. Тошкент: Ўқитувчи, 1965.

Боровков А. К. Узбекские говоры Наманганской области//Научные труды, Вып. 211. Языкознание. Ташкент, 1963.

Гулямов Я. Г. Морфология Ташкентского говора. АКД. М., 1954.

Гулямов Я. Г. Диалектологические заметки// Узбек диалектологиясидан материаллар, II. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти; 1961, 241-бет.

Гулямов Х. Джизакский говор узбекского языка. АКД. Ташкент, 1954.

Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент: Фан, 1975.

Дониёров Х. Эски ўзбек адабий тили ва қипчоқ диалектлари. Тошкент, 1976.

Джурев Б. Шахриябзский говор узбекского языка. Ташкент: Фан, 1964.

Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1948.

Джуманазаров Ю. Морфологические особенности Хазраспского говора узбекского языка АКД. Ташкент, 1961.

Иванов С. Н. К вопросу о грамматической природе формы на -ган в современном узбекском языке//Вестник Ленинградского университета. Серия истории языка и литературы. 1957, №3, Вып. 2, Л.

Исхаков Ф. И. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳаракат ва ҳолат номлари. Ученые записки АндГПИ. II. Серия филологическая. Андижан, 1957.

Иброхимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. Тошкент: Фан, 1967.

Исхаков Ф. Имена действия и состояния в современном узбекском литературном языке. АКД. Самарқанд, 1960.

Исхаков Ф. Ҳозирги ўзбек тилида ҳаракат ва ҳолат номлари формалари -(и)ш, -моқ, -(у) в. КД. Самарқанд, 1960.

Коклянова А. А. Категория времени в современном узбекском языке. М.: Из-во АН СССР, 1963.

Кононов А. Н. Происхождение прошедшего категорического времени в тюркских языках//Тюркологический сборник I. М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1951.

Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1960.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности//Тексы и исследования. М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1951.

Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1952.

Малов С. Е. Древнетюркская письменность Монголии и Киргизии. М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1959.

Махмуд Кошгарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 1961, 1963.

Мирзаев М., Усманов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962.

Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1959.

Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Тошкент: Фан, 1969.

Мирзаев М. М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. ДД. Тошкент, 1965.

Нигматов Х. Морфология тюркского глагола по материалам словаря Махмуда Кошгарского. АКД. Л., 1970.

Нигматов Х. Соотношение категорий падежей и принадлеж-

- ностей в языке тюркских памятников XI—XII вв.//Советская тюркология, №5, Баку, 1977.
- Насилов Д. М. О некоторых сложных глагольных формах в тюркских языках//Труды УзГУ. Новая серия. №102, Самарканд, 1960.
- Насыров Ш. Кокандский говор узбекского языка. АКД. Тошкент, 1965.
- Носиров Ш. Узбек тилининг Қўқон шеваси. ҚД. Тошкент, 1966.
- Поливанов Е. Д. Самаркандский говор//Доклады АН СССР, М., 1928.
- Поливанов Е. Д. Каршинский говор//Доклады АН СССР, М., 1928.
- Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент: Госиздат, 1933.
- Ражабов Н. Узбек тилининг Фарбий Самарқанд шевалари. Тошкент: Фан, 1977.
- Раджабов Н. Морфологическая структура имени и глагола в узбекских народных говорах. ДД. Самарканд — Ташкент, 1986, с. 338—339.
- Ражабов Н. Ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл замонлари// лекциялар текстлари. Самарқанд: СамДУ нашри, 1989.
- Решетов В. В. Маргеланский говор узбекского языка. Известия АН УзССР. №3, Ташкент, 1941.
- Решетов В. В. Узбек тилининг қорлуқ-чигил-уйғур лахжаси// УТАМ. 1960, 5-сон.
- Решетов В. В. Современный узбекский язык. Ч. I, Ташкент: Госиздат УзССР, 1946.
- Решетов В. В. О категории настоящего времени в узбекском языке//Доклады АН УзССР, 1948.
- Решетов В. В. Узбекский язык. Ч. I, Введение. Фонетика. Ташкент; Госучпедиздат УзССР, 1959.
- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Узбек диалектологияси. Тошкент: Укитувчи, 1962.
- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Узбек диалектологияси. Тошкент; Укитувчи, 1978.
- Решетов В. В. Курамские говоры Ташкентской области. Фонетическая и морфологическая система. АДД. Ташкент, 1952.
- Решетов В. В. Маргеланский говор узбекского языка. ҚД. Тошкент, 1940.
- Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка А. Навои. АДД. Ташкент, 1966.
- Рустамов А. Алишер Навоий тилининг фонетико-морфологик хусусиятлари. ДД. Тошкент, 1966.
- Серебрянников Б. А. Система времени татарского языка. Казань, 1963, с.64.
- Сулеймонов А. Ҳожиёв А. Жўраева Ж. Феъл замонлари. Тошкент: УзССР ФА нашриёти, 1962.
- Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили, иккинчи нашри. Тошкент: Укитувчи, 1975.
- Узаков Х. Южно-ферганские говоры узбекского языка. АКД. Ташкент, 1967.
- Усманов К. Формы настоящего глагола в говорах узбекского языка. АКД. Ташкент, 1969.
- Фарманов И. Ошский говор узбекского языка. АКД. Ташкент. 1960.
- Фозилов Э. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий тили. Тошкент: Фан, 1969.

Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. Тошкент: Фан, 1965.

Шерматов А. Қарши шеvasининг баъзи бир морфологик хуссиятлари // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1961.

Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1962.

Шоабдурахмонов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. Ташкент: Фан, 1988.

Щербак А. М. Основные особенности южно-хорезмского говора в сравнительном освещении // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1961.

Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов в X-XIII вв. Восточного Туркестана. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961.

Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962.

Шукуров Ш. Настоящее и будущее время глагола в письменных памятниках староузбекского языка. АҚД. Ташкент, 1960.

Эгамов В. Галиаральский говор Самаркандской области. АҚД. Самарканд, 1954.

Юдахин К. К. Тексты (1. Карабулакский говор. 2. Манкентский говор. 3. Ошский говор) // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1961.

Ўзбек тили грамматикаси. I том. Тошкент: Фан, 1975.

Ғуломов А. Ғ. Феъл. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1954.

Ғуломов Ҳ. Ўзбек тилининг Жиззах шеvasи // Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1957.

Ўзбек халқ шеваларининг морфологияси. Тошкент: Фан, 1984.

Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1957.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Фан, 1966.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Фан, 1980.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.	3
Шартли қисқартмалар.	4
Кириш.	5
Феъл замонлари.	15
Феъл майллари.	65
Феълнинг функционал формалари.	89
Хулоса.	128
Фойдаланилган адабиётлар.	130

Назар Раджабов

**МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ГЛАГОЛА В
УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ГОВОРАХ**

На узбекском языке
«Фан», 1990

*Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети
ҳамда Ўзбекистон ССР Олий ва ўрта махсус таълим
министрлигининг илмий-методик советлари томонидан
нашрга тасдиқланган*

Мухаррир *К. Партиева*
Мусаввир *А. Бахромо*
Техмуҳаррир *Н. Абдураҳмонова*
Корректор *М. Саидова*

ИБ № 5282

Теришга берилди 09.07.90. Босишга рухсат этилди 20.12.90. Формати 84×108¹/₃₂.
Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Офсет босма. Шартли босма т. 7,14.
Ҳисоб-нашриёт т. 7,4. 1000 нусха. Бузуртма 164. Баҳоси 1с. 50т.

ЎзССР «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмаханаси: 700170. Тошкент, М. Горький шоҳ кўчаси, 79.